

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.Н.КАРАЗІНА**

Силантьєв Василь Іванович

УДК 342.5:281.9

ВЛАДА І ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

(1917-1930 рр.)

Спеціальність 07.00.01 – Історія України

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Харків – 2005

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” Міністерства освіти і науки України (м. Харків).

Науковий консультант - доктор історичних наук, професор
Олійник Микола Миколайович,
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г.С.Сковороди,
професор кафедри історичних дисциплін

Офіційні опоненти - доктор історичних наук, професор
Білоцерківський Василь Якович,
Харківський національний педагогічний
університет ім. Г.С.Сковороди ,
професор кафедри історії України
- доктор історичних наук, професор
Греченко Володимир Анатолійович,
Національний університет внутрішніх справ
Міністерства внутрішніх справ України,
начальник кафедри історії державності
України

- доктор історичних наук, професор
Надтока Геннадій Михайлович,
Київський славістичний університет,
завідувач кафедри країнознавства

Провідна установа - Донецький національний університет,
кафедра історії України, Міністерство
освіти і науки України, м. Донецьк

Захист відбудеться 2 грудня 2005 р. о 15.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.051.10 Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна за адресою: 61077, м. Харків, площа Свободи, 4, ауд. V-58.

З дисертацією можна ознайомитися у Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (61077, м. Харків, площа Свободи, 4).

Автореферат розісланий 1 листопада 2005 року.

*Учений секретар
спеціалізованої вченої ради*

Пугач Є.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Вона зумовлена необхідністю комплексного дослідження процесів виникнення і еволюції різних моделей державно-церковних відносин в Україні за часів Центральної Ради, Гетьманату П.Скоропадського, Директорії УНР, адміністрації Добровольчої армії і радянської влади. Науковий аналіз суттєвих аспектів, загальних рис і особливостей цих взаємин збагачує вітчизняну історичну науку, сприятиме їх прогнозуванню та гармонізації сьогодні, в умовах посилення впливу релігійного чинника на суспільно-політичне і духовне життя країни.

Об'єктом дослідження є державно-церковні взаємовідносини в Україні у 1917-1930 рр.

Предметом дослідження є суб'єкти державно-церковних відносин: державні і церковні владні структури, політичні партії, громадські організації, релігійні громади.

Мета дослідження – аналіз взаємовідносин у чотирикутнику “органи державної влади – громадяни – політичні партії – православна церква” в Україні у 1917-1930 рр., процесів виникнення, функціонування та еволюції різних моделей цих взаємовідносин, виявлення їх загальних рис та особливостей.

Для цього автор намагався вирішити такі конкретні **науково-дослідницькі завдання**:

- провести історіографічний аналіз вітчизняної й зарубіжної літератури за темою дослідження, визначити стан та напрямки її подальшої наукової розробки;
- вивчити ставлення органів світської влади України та окремих політичних партій до релігії і православної церкви, їх ролі в суспільстві, проаналізувати еволюцію державно-церковних взаємовідносин у досліджуваний період;
- виявити витоки “обновленського” руху в РПЦ, характерні риси й особливості українських православних церковно-релігійних течій;
- проаналізувати головні аспекти внутрішньоцерковного життя, напрямки та форми діяльності духовенства, процес його адаптації до нових суспільно-політичних умов;
- висвітлити процес “українізації” православних єпархій, ставлення до цього державних органів та церковних структур;
- розкрити відношення державних структур та політичних партій до церковно-монастирської власності, діяльність органів радянської влади по руйнуванню економічної основи православної церкви, закриттю та використанню культових споруд;
- відстежити процес формування і діяльність радянських органів антирелігійної пропаганди;
- проаналізувати діяльність радянських судово-адміністративних органів по виконанню настанов більшовицької партії по відокремленню церкви від держави.

Під методологією історичного дослідження ми розуміємо систему організації, регулювання і здійснення наукової діяльності, відповідні принципи і методи наукового пізнання, які сприяють визначенню найефективнішого шляху досягнення мети дослідження. Дисертаційна робота виконана в концептуальних межах історії України, але окремі її теоретичні положення і висновки впливають з політології, українознавства, релігієзнавства, історії Росії та Російської православної церкви, ґрунтуються на принципах науковості, історизму, об'єктивності, позитивізму, пріоритету загальнолюдських цінностей над класовими.

Виходячи з багатоплановості теми, автор використав в основному такі науково-дослідницькі методи: порівняльно-історичний, що дозволяє простежити і порівняти історичні явища у відповідних конкретно-історичних умовах і стадіях їх розвитку; проблемно-хронологічний, покликаний надати кожному розділу дисертації характеру розробки групи пов'язаних між собою проблем, краще розставити акценти в їх висвітленні; системно-структурний – розглянути державно-церковні відносини як систему, що складалася з окремих взаємопов'язаних елементів; логічний, ретроспективний та статистичний методи дослідження – проаналізувати історичні процеси в кінцевій стадії їх розвитку, зробити висновки за їх наслідками.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1917-1930 рр. – період революції та громадянської війни, боротьби за створення української державності, розколу православної церкви, співробітництва і протистояння світських й церковних владних структур. Визначення верхньою межею дослідження 1930 р. дозволило відстежити еволюцію державно-церковних взаємин, процес уніфікації радянської церковної політики після прийняття у 1929 р. закону про релігійні об'єднання.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони, що в 1917-1920 рр. контролювались українськими національними урядами та адміністрацією Добровольчої армії, а у 20-ті рр. перебували у складі УСРР, територія якої спочатку складалась з 9, згодом – з 12 губерній, а з 1925 р. адміністративно поділялась на 41 округу. У цих регіонах проживала більшість православних вірних, були розташовані єпархії та управління Російської (Старослов'янської), Української автокефальної, “Обновленської”(Синодальної), Діяльно-Христової та Соборно-Єпископської православних церков.

Зв'язок роботи з науковими темами. Дисертація є складовою частиною теми дослідження кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” “Суспільно-політичне і духовне життя в Україні у 1917-1941 рр.”, вона затверджена Вченою радою НТУ “ХПІ” (протокол № 9 від 26 жовтня 2001 р.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- у ньому представлена найбільш повна історіографія проблеми, визначені основні періоди її розвитку та розкриті чинники, що впливали на процес її формування;

- проблема висвітлюється комплексно і дозволяє прослідкувати еволюцію взаємин державних і церковних владних структур, показати їх у контексті відповідних процесів, що відбувалися в РПЦ та впливали на формування державно-церковних взаємин в Україні;

- доведено, що ставлення органів світської влади до православної церкви визначалося не стільки турботою про неї, скільки політичними мотивами, якими виправдовувалися утиски і репресії проти духовенства та спроби знищення церкви за радянських часів як соціальної інституції;

- проаналізоване економічне становище православної церкви, ставлення політичних партій та органів державної влади до церковно-монастирської власності, простежена цілеспрямована діяльність органів радянської влади по руйнуванню економічних підвалин УПЦ;

- спеціально і ретельно висвітлене єпархіальне і парафіяльне життя, основні напрями і форми діяльності православного духовенства, процес його адаптації до нових суспільно-політичних умов;

- виявлені та узагальнені причини розколу православної церкви, з'ясовані загальні риси та особливості православних “обновленських” течій в Україні, проаналізований процес їх становлення, поступової трансформації та занепаду;

- розкритий процес утворення радянської системи органів антирелігійної пропаганди, визначені мета, основні напрямки, тактика, методи і форми діяльності пропагандистів, визначена їх роль у тотальному наступі більшовицької партії на українське православ'я;

- проаналізований процес формування правової основи державно-церковних відносин в УСРР, розкриті розбіжності та суперечності між ідеологічними настановами РКП(б)-КП(б)У, офіційними державними законами й численними підзаконними актами, які визначали реальну політику радянської влади щодо православної церкви;

- виявлені конкретні державні, партійні й інші органи, які безпосередньо втілювали в життя радянський декрет про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, з'ясовані їх функції, методи і наслідки діяльності;

- доведено, що в результаті специфічного характеру державно-церковних взаємин та складних внутрішньоцерковних процесів православна церква зазнала у 20-ті роки кардинальних деформацій, які вплинули на її природу і сутність;

- виявлено й вперше введено до наукового обігу велику кількість архівних джерел, значна частина яких протягом тривалого часу була таємною, а також матеріалів періодичних видань, що залишилися поза увагою попередніх дослідників;

- сформульовані рекомендації щодо гармонізації державно-церковних взаємин у сучасній Українській державі, визначені перспективні напрямки подальшої наукової розробки проблеми.

Науково-практичне значення дисертації. Її теоретичні положення і висновки можуть бути враховані державними органами в процесі подальшого вдосконалення вітчизняного законодавства

щодо державно-церковних взаємовідносин, реабілітації церкви як важливої соціальної інституції; політичними партіями – для уточнення своїх програмних засад щодо сучасних українських релігійних конфесій; науковцями – для визначення напрямів подальшого дослідження проблеми; викладачами середніх та вищих навчальних закладів – для підготовки курсів і спецкурсів з вітчизняної історії, української культури, краєзнавства і релігієзнавства; викладачами духовних навчальних закладів – для підготовки курсів на богословських факультетах університетів, в духовних академіях та семінаріях.

Апробація дисертації відбулась у формі доповідей на Багаліївських читаннях в Народній українській академії (Харків, листопад 2001 р., листопад 2002 р.), міжнародній конференції “П’яти слобожанські читання” (Харків, листопад 2001 р.), V науково-практичній конференції Белгородської філії Сучасного гуманітарного університету Російської Федерації (Белгород, 2001 р.), Міжнародній науково-практичній конференції Белгородського державного університету (Белгород, 2002 р.).

Дисертація двічі обговорювалась на засіданнях кафедри політичної історії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”. Основні її результати опубліковані в індивідуальній монографії (обсягом 14,5 друк. арк.), а також в 28 статтях і тезах доповідей на міжнародних, всеукраїнських і вузівських науково-теоретичних і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації складається зі вступу, п’яти розділів та 22 підрозділів, висновків, списку джерел і літератури (1168 назв на 100 сторінках), переліку скорочень й покажчика імен. Така структура обумовлена метою, завданнями та головними напрямками дослідження, його методологічною, теоретичною основою та джерельною базою. Обсяг основного тексту дисертації становить 355 сторінок, загальний обсяг – 461 сторінку.

Основний зміст дисертації

Перший розділ “Історіографія та джерельна база дослідження” присвячений історіографії проблеми та характеристиці джерел.

Перший період розвитку історіографії проблеми (1917 - початок 30-х рр. XX ст.) характеризувався поступовим витісненням немарксистських історичних шкіл. В радянську історичну науку розпочалось впровадження марксистсько-ленінської методології, яка в розробці проблематики державно-церковних відносин спиралась на основні принципи ставлення більшовицької партії і Радянської держави до релігії, православної церкви, духовенства і віруючих. На цих принципах базувалися публікації відомих в 20-30-ті рр. партійно-державних діячів В.Бонч-Бруєвича, В.Сараб’янова, І.Скворцова-Степанова, І.Сухоплюєва,

О.Ярославського¹, а також представників першого покоління радянських істориків А.Дмитрева, Ф.Ковальова, М.Лукіна, М.Нікольського, Г.Рибкіна й ін.² Вони лише частково порушували питання, пов'язані зі співіснуванням православної церкви і Радянської держави, а головну увагу зосереджували на висвітленні становища православної церкви за часів Російської імперії. При цьому церква розглядалась виключно як опора самодержавної влади, що виховувала парафіян в дусі відданості монархії. Такі видання були спрямовані не стільки для наукового дослідження проблеми, скільки для дискредитації церкви і духовенства.

В цей же період з'явилися праці російських (М.Антонова, Я.Бурова, П.Гідулянова, П.Дьяконова, М.Фіолетова)³ та українських (К.Гольберта, Г.Железногорського, Ю.Любинського, І.Сухоплюєва)⁴ авторів, присвячені правовим аспектам державно-церковних відносин в СРСР, роз'ясненню українського і російського декретів про відокремлення церкви від держави та інших постанов радянських органів з цього питання.

Критиці православного духовенства були присвячені публікації російських (Д.Венедиктова,

¹ Бонч-Бруевич В. "Живая церковь" и пролетариат. – М., 1923; Сарабянов В. Основное в научном мировоззрении-методе. – Х., 1925; Степанов И. Очерк развития религиозных верований: Пособие для преподавателей партийных и советских школ. – М., 1921; його ж. Мысли о религии. – М., 1924; Сухоплюев И.В. Ленин о религии. – [Б.м.], 1925. Ярославский Е.М. Как рождаются, живут и умирают боги и богини. – М., 1923; його ж. Коммунизм и религия. – Киров, 1938

² Дмитрев А. Церковь и идея самодержавия в России. – М., 1930; Ковалев Ф. Православие на службе самодержавия в России. – М., 1930; Лукин Н.М. Церковь и государство. – Х., 1919; Никольский Н.Н. История русской церкви. – Рязань, 1930; Рыбкин Г. Православие на службе самодержавия в России. – М., 1930.

³ Антонов Н. Что означает отделение церкви от государства. – Царицын, 1921; Буков Я. Что означает закон про свободу совести и про отделение церкви от государства? – М., 1921 Гидулянов П.В. Отделение церкви от государства: Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями V отд. НКЮста РСФСР. – М., 1924; Дьяконов Л.П. Советские законы о церкви. – Л., 1926; Фиолетов Н.Н. Церковь и государство по советскому праву (Обзор и комментарии законодательства по вопросам отношения церкви и государства за 1923 и начало 1924 г.). – М.- Саратов, 1924.

⁴ Железногорский Г. Советская власть и церковь. – Х., 1925; Любинский Ю.О., Гольберт К.М. Відокремлення церкви від держави й школи від церкви. Збірник декретів, інструкцій та об'їжників УСРР та СРСР з поясненням підвідділу культів при НКВС УСРР. – Х., 1926; Сухоплюєв І. Відокремлення школи від церкви. – Х.-К., 1923.

Є.Грекулова, С.Данилова, І.Єліашевича, Ф.Попова, І. Скворцова-Степанова)⁵ й українських (П.Бляхіна, Г.Денисова, П.Карпенка, Й.Квітки)⁶ авторів. За змістом і спрямованістю вони є однотипними і мають виключно антицерковний характер. Священики, за думкою цих авторів, є експлуататорами, брехунами, розпусниками, ненажерами і користолобцями. Значними накладками виходили антиклерикальні публікації І.Богатова, В.Дроздова, Я.Ковальчука⁷, в яких духовенство звинувачувалось у фальсифікаціях різних “чудес”, тобто випадків самозапалення свічок в храмах, “оновлення” церковних куполів, хрестів на них тощо.

Звинуваченням духовенства у фальсифікації “мощів” православних святих були спеціально присвячені статті, брошури і книги П.Бляхіна, М.Горева, Г.Денісова, Е.Каяндера, М.Мещерякова, М.Семашка, І.Скуленка, М.Паозерського, О.Томенка і Ю.Томенка та ін.⁸ З наукової точки зору автори пояснювали причини муміфікації трупів, ретельно аналізували соціальне і класове походження “святих”; доводили, що головним призначенням “мощів” було залучення прихожан до православних храмів та збагачення духовенства. Незалежно від місця видання (україномовні брошури часто були перекладами російськомовних видань), вони розповсюджувались в Україні, сприяючи дискредитації культу “святих”, підриву авторитету і впливу православної церкви та духовенства. Однак майже в усіх виданнях відсутні посилання на

⁵ Венедиктов Д.Г. Попы: провокаторы, тюремщики, погромщики. – М., 1930; Грекулов Е.Ф. Нравы русского духовенства. – М., 1929; Данилов С. Черное воинство. – Самара, 1918; Попов Ф.К. Попы-черносотенцы (По ярославским и другим архивным материалам). – М.-Иваново-Вознесенск, 1932; Степанов И. Религия, духовенство, его доходы, его проклятия и благословения. – М., 1918; Элиашевич И.Я. Религия в борьбе за рабочую молодежь. – Л., 1928.

⁶ Бляхін П. Як попи дурять людей. – Павлоград, 1925; Денісов Г. Як жили Лаврські побожні ченці. – Х., 1930; Карпенко П. Архидиякон Чехун з кривавим ножом. – К., 1930; Квітко Й.М. Останній чудотворець. – Х.-Одеса, 1930.

⁷ Богатов И.П. Владимирские святые и их чудеса. – Владимир, 1929; Дроздов В. Козлянське чудо. – Х., 1930; Ковальчук Я. Про чудеса на Україні. – Х., 1925.

⁸ Бляхін П. З чого робляться мощі? – К., 1921; Горев М. Вскрытие мощей Тихона Задонского и Митрофана Воронежского // Революция и церковь. – 1919. – № 2. – С. 9-26; Денісов Г. Утворення чудес та мощей у Києво-Печерській Лаврі. – Х.-К., 1931; Дроздов В. Спекуляція попівства на людських трупах. – Чернігів, 1930; Каяндер Е.Г. Русские святые. – М., 1930; Мещеряков Н.П. Попівське шахрайство. – Х., 1920; ; Паозерский М.Ф. Русские святые перед судом истории. – Пг., 1923; Семашко Н. Вопрос о “мощах” с научно-методической точки зрения // Революция и церковь. – 1919. – №1. – С.16-17; Томенко О., Томенко Ю. Клясовий склад святих православної церкви. – Х., 1930.

використані джерела та літературу, що певною мірою зніжує їх науковий рівень.

Низка публікацій була присвячена розколу православної церкви і поширенню в ній “обновленського” руху. Витоки розколу торкалися В.Бонч-Бруєвич, І.Булатов, Я.Окунев, І.Чикін й ін.⁹, праці яких також вирізняються гострою антицерковною спрямованістю та досить слабкою джерельною базою. І.Булатов вважав причиною розколу РПЦ усунення від управління церквою патріарха Тихона; Я.Окунев і І.Чикін – намагання духовенства пристосуватися до нових умов існування. Протоієрей Д.Адамов стверджував, що після Жовтневої революції 1917 р. РПЦ повинна була або самоліквідуватися, або діяти підпільно, або визнати радянську владу.¹⁰

Гарячу полеміку серед дослідників викликала діяльність УАПЦ. В залежності від політичних поглядів та конфесійних уподобань авторів, їхні публікації можна умовно розділити на дві групи. До першої належать праці українських авторів-емігрантів, зокрема публікації колишнього міністра сповідань Української Держави О.Лотоцького та члена Центральної Ради і гетьманського уряду Д.Дорошенка,¹¹ що помітно вплинули на зміст і спрямованість досліджень й інших представників української діаспори. Вони в цілому позитивно ставились до руху за автокефалію УПЦ, а розбіжності в поглядах пояснюються переважно політикою національних урядів відносно “автокефалістів” і Московського патріархату.

Другу групу публікацій становлять праці радянських авторів Д.Ігнатюка, Ю.Самойловича, І.Сухоплюєва, А.Хвилі,¹² методологічні підходи яких до висвітлення проблеми не лише суттєво відрізняються від представників діаспори, а є протилежними. Для них характерне вкрай негативне ставлення до українських національних урядів 1917-1920 рр. та прихильників автокефалії УПЦ, в яких вони вбачали розкольників, сепаратистів і націоналістів.

⁹ Бонч-Бруєвич В. “Живая церковь” и пролетариат. – М., 1923; Булатов И. К расколу в Русской православной церкви (С кратким историческим обзором православия). – Вологда, 1922; Окунев Як. “Смена вех” в церкви. – Х., 1923; Чикин И. Кто такие тихоновцы и обновленцы и за кем итти? – Брянск, 1926.

¹⁰ Адамов Дм.. прот. Политическое обоснование церковного обновленчества: Доклад на Всероссийском съезде Пленума Св.Синода и ответственных церковных работников Православной Обновленческой церкви 27 января- 2 февраля 1925 г. – Воронеж, 1925. – С.1

¹¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавне-минуле. Ч.4. Під Директорією. На чужині (1919-1920). – Львів, 1924; Лотоцький О.Г. Сторінки минулого. – Варшава, 1932.

¹² Ігнатюк Дм. Українська автокефальна церква і Союз визволення України. – Х.,1930; Самойлович Ю. Церковь украинского социал-фашизма. – М., 1932; Сухоплюєв І. Українські автокефалісти. – Х., 1925; Хвиля А. “Союз визволення України” – загін світового фашизму. – Х., 1930.

У досліджуваний період вийшла друком низка публікацій про кампанію вилучення церковних цінностей у 1922-1923 рр., зокрема, збірники статей, брошури М.Горева і Б.Кандідова¹³ про масштаби голоду, обсяг вилучених церковних цінностей тощо. Зростала кількість праць, присвячених викриттю шкідливості церковно-релігійних та пропаганді радянських свят, обрядів та звичаїв. У публікаціях М.Горева, В.Невського і І.Чикіна¹⁴ ці питання розглядались у загальному плані, в брошурах І.Майорова, В.Рожицина, І.Скворцова-Степанова та окремих збірниках статей розкривалась шкідливість конкретних релігійних свят, пояснювалась мета та засоби впровадження радянської святковості й обрядовості.¹⁵

У 20-х рр. було налагоджено видання спеціальної навчально-методичної літератури. Широке розповсюдження мали публікації російських (І.Арманд, М.Бухаріна, Б.Кандідова, В.Сараб'янова, Є.Преображенського, Є.Ярославського)¹⁶ і українських (С.Гопнер, Є.Квіринга, Д.Лебедя, В.Рожицина)¹⁷ й інших авторів. Переважно це були брошури-посібники, покажчики антирелігійної

¹³ Голод и “помощь” в УССР. Цифровые данные по материалам Центральной комиссии помощи голодающим при ВУЦИКе на 1 мая 1922 г. – Х., 1922; Горев М. Засуха. – М., 1921; Кандидов Б. Голод 1921 года и церковь. – М.-Л., 1932.

¹⁴ Горев М. Успенев день. – М., 1925; Невский В.И. Праздники христианские и рабоче-крестьянские. – М., 1920; Чикин И. Почему вредны для крестьянина религиозные праздники, обычаи и обряды (весенне-летний сезон). – Брянск, 1927.

¹⁵ Комсомольское рождество. – М., 1923; Майоров И. Ильин день. – М.-Л., 1926; Праздник Урожая в Северо-Кавказском Крае. – Ростов на Дону, 1926; Праздники в массовой школе. Хрестоматийный сборник. – М.-Л., 1926; Рожицын В. Святая пасха. – Х., 1923; його ж. Рождество Христово. – Х., 1925; Степанов И. Вера и знание, святая вода и микроскоп, молитвы и погода. – Тверь, 1919.

¹⁶ Арманд И. Происхождение мира. Указатель для лекторов. – М., 1921; Бухарин Н.И., Преображенский Е. Азбука коммунизма: Популярное объяснение программы РКП(б). – Одесса, 1921; Кандидов Б. Монастыри-музеи и антирелигиозная пропаганда. – М., 1928; Сарабьянов В. Об антирелигиозной пропаганде. – М., 1923; Ярославский Е.М. Развернутым фронтом. О задачах и методах антирелигиозной пропаганды (Доклад на 2 Всесоюзном съезде Союза Безбожников). – М., 1929.

¹⁷ Антирелигиозная пропаганда: Сб. материалов. – Х., 1922; Гопнер С. О методах антирелигиозной пропаганды // Знамя Коммунизма. – 1923. – № 7-8. – С. 104-107; Квиринг Э. Очередные задачи (Антирелигиозная пропаганда) // Знамя Коммунизма. – 1923. – № 7-8. – С. 4-6; Лебедь Д.З. Как вести антирелигиозную пропаганду // Знамя Коммунизма. – 1923. – № 7-8. – С. 55-60; Рожицын В. Как выступать на собраниях с докладами и речами. – Х., 1928.

літератури, навчальні програми, збірники антирелігійних публікацій для викладачів і слухачів антирелігійних курсів і гуртків. Були перевидані або перекладені праці зарубіжних авторів – В.Бельше, П.Лафарга, А.Немоєвського, С.Рейнака, В.Фриче та ін.¹⁸, що знайомили читачів з видатними науковими відкриттями – променями Беккереля, періодичною системою елементів Д.Менделєєва, електричним струмом тощо.

У російських видавництвах вийшли брошури Д.Александрова, М.Лебедева, А.Логінова, В.Лункевича, І.Тислера,¹⁹ в українських – М.Барабашева, Б.Герасимовича, Д.Граве, Є.Гуцайла, А.Панова, В.Рижкова, Є.Ткачової, П.Тутковського.²⁰ Особливістю цієї групи видань було те, що вони були майже позбавлені ідеологічних нашарувань, знайомили читача з основами знань з фізики, хімії, біології, астрономії та інших природознавчих наук.

На відміну від дореволюційних часів, коли цивільна і церковна історії розвивалися як самостійні напрямки історичної науки, в працях радянських авторів соціальна роль, ідеологічні функції та діяльність православної церкви висвітлювались в контексті цивільної історії, соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в Україні і оцінювались виключно з точки зору інтересів класової боротьби й соціалістичного будівництва. Гостра антицерковна і антиклерикальна спрямованість, схематичність, фрагментарність, брак глибокого аналізу історичних подій і явищ – ось характерні риси переважної більшості подібних публікацій.

На другий період розвитку історіографії проблеми (початок 30-х - середина 50-х рр.) значно вплинула публікація влітку 1931 р. листа Й.Сталіна "Про деякі питання історії більшовизму" в журналі "Пролетарская революция".²¹ В ньому він звинуватив науковців у фальсифікації

¹⁸ Бельше В. Происхождение человека. – М., 1921; Лафарг П. Вера в Бога. – Пг., 1918; Немоевский А. Бог Исус. Происхождение и состав евангелий. – Пг., 1920; Рейнак С. Орфей. Всеобщая история религии. Вып. 1. – М., 1919; Фриче В. Картины земного рая. – М., 1919.

¹⁹ Александров Д. Тайны неба. Лекция, читанная в аудиториях и клубах для рабочих в 1918-1919 гг. – Пг., 1920; Лебедев Н.К. Почему бывают землетрясения. – М.-Л., 1927; Логинов А. Наука и Библия. – М., 1922; Лункевич В. Небо и звезды. – М., 1918; Тыслер И.Е. История мироздания и происхождения жизни. Основы биологии (Конспект лекции). Вып.1. – Пг., 1920.

²⁰ Барабашев Н.П. Солнце. – Х., 1925; Герасимович Б.П. Сказки и наука о происхождении мира. – Х., 1921; Граве Д. Как устроена вселенная? Популярный очерк. – К., 1923; Гуцайло Є. Звідки взявся чоловік. – Павлоград, 1922; Панов А. Происхождение мира и жизни на земле. – Х., 1932; Рыжков В. Материя и жизнь. – Х., 1922; Ткачева Е. Вечер астрономии (Из цикла "клубных вечеров"). – Х., 1923; Тутковский П. Как произошла наша Земля? – К., 1923.

²¹ Сталин И.В. О некоторых вопросах истории большевизма. Письмо в редакцию журнала "Пролетарская революция" // Собр. соч. – Т.13. – С.84-102.

історії більшовицької партії. І хоч в листі йшлося лише про історико-партійні дослідження, він негативно вплинув на подальший розвиток всієї вітчизняної історичної науки, став підставою для критики “націоналістичних” концепцій історії України Д.Антоновича, М.Грушевського та ін.²² Одночасно видавалися праці, присвячені критиці діяльності православної церкви в дореволюційній Росії, зокрема, дослідження Д.Венедиктова, Е.Грекулова і А.Дмитрева.²³ В них ця діяльність характеризувалась як антинародна, реакційна, спрямована на посилення експлуатації селянства, організацію єврейських погромів тощо.

Звинуваченням церкви в боротьбі проти науки присвячені публікації М.Шахновича.²⁴ В працях М.Кривохатського, М.Маторіна, В.Сокола, В.Нікольського²⁵ розкриваються причини виникнення релігії та церковно-релігійних свят і обрядів. Публікувалися також антирелігійні збірники з уривками творів українських та зарубіжних літераторів, видання з антирелігійними висловлюваннями відомих вчених та праці загального плану, спрямовані проти православної церкви,²⁶ розраховані на масового читача.

Другий період формування історіографії проблеми збігся з часом зміцнення тоталітарного режиму в СРСР. Це призвело до звуження тематики публікацій й скорочення їх кількості. Спрямовані вони були не стільки на розповсюдження історичних знань, скільки на виховання "класових почуттів", "революційної пильності" та виявлення "ворогів народу", в тому числі й серед представників духовенства, яких звинувачували в шпигунстві, належності до контрреволюційних організацій тощо. Історики, перебуваючи під тиском ідеологічного консерватизму і авторитаризму, були позбавлені права на багатоваріантність мислення, вимушені були дотримуватись "генеральної лінії", відхід від якої міг мати найтрагічніші наслідки.

²² Касименко О.К. Значення праць Й.В.Сталіна для створення марксистсько-ленінської історії України. – К., 1950. – С.3,12.

²³ Венедиктов Д.Г. Палачи в рясах (Прошлое русского духовенства). – Л., 1933; Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству. – Х-Одеса, 1931; Дмитрев А. Кровавый навет и христианская церковь. – М., 1932; його ж. Инквизиция в России. – М., 1937.

²⁴ Шахнович М.И. Русская церковь в борьбе с наукой. – Л., 1939; його ж. От суеверия к науке. – Л., 1948.

²⁵ Кривохатский М. За новый быт. – М.-Л., 1931; Маторин Н. Православный культ и производство. – М.-Л., 1931; Никольский В.К. Семья и брак в прошлом и настоящем. – М., 1936; Сокол В.П. Древне-русская иконопись как идеологическое оружие господствующих классов. – Тифлис, 1931.

²⁶ Антирелигиозный художественный сборник. – Иркутск, 1938; Люди Сталинской эпохи о религии. – Л., 1940; Ярославский Е. Коммунизм и религия. – Киров, 1938.

У третьому періоді розвитку історіографії проблеми (середина 50-х - 80-ті рр. ХХ ст.) вийшли друком дослідження І.Артеменка, М.Брайчевського, М.Котляра, О.Моці, П.Голочка, що були присвячені висвітленню вірувань стародавніх слов'ян, запровадженню християнства, історії православної церкви часів Київської Русі тощо. Ці праці отримали позитивну оцінку фахівців, які ми поділяємо.²⁷

Безпосереднє відношення до нашої проблеми мають праці українських (В.Єленського, М.Забереж'єва, О.Молчанова, М.Расторгуєвої)²⁸ і російських (Н.Белик, А.Іванова, В.Куроедова)²⁹ авторів, присвячені правовим аспектам державно-церковних взаємин в СРСР, діяльності органів радянської влади з відокремлення церкви від держави, підготовці кадрів пропагандистів-"антирелігійників", критиці позиції духовенства за часів голоду 1921-1922 рр. На жаль, в цей період з-під пера українських істориків не вийшло жодного солідного дослідження з нашої проблеми.

Висвітленню проблеми "самодержавство і православна церква" були присвячені дослідження російських авторів Є.Грекулова і Р.Плаксина,³⁰ в яких розкривається буцімто виключно негативний вплив церкви на розвиток народної освіти, піддаються критиці мета створення

²⁷ Див. вступну статтю П.Яроцького до книги: Історія православної церкви в Україні. – К., 1997. – С.3-7.

²⁸ Єленський В. Здійснення в УСРР Декрету "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" в перші роки соціалістичного будівництва // УІЖ. – 1988. – №3. – С.58-61; Забереж'єв М. Політика КППС і Радянської держави по відношенню до релігії, церкви та віруючих: Слухачам системи партійної освіти // Людина і світ. – 1983. – №3. – С.58-61; Молчанов О. Перше покоління (Українські атеїсти перших років Радянської влади на Україні) // Людина і світ. – 1967. – №12. – С.12-17; Расторгуєва Н. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921- 1922 рр. // УІЖ. – 1967. – №1. – С. 65-69.

²⁹ Белик Н. Строго соблюдать законодательство о религиозных культах // Советская юстиция. – 1982. –

№ 20. – С.10-12; Иванов А. Свобода совести в первых законодательных актах Советского государства // Наука и религия. – 1978. – №10. –С.29-33; Куроедов В. Советское законодательство о религиозных культах // Агитатор. – 1982. – № 15. – С. 38-42.

³⁰ Грекулов Е.Ф. Православная церковь – враг просвещения. – М., 1962; його ж. Церковь, самодержавне, народ (2-я половина ХІХ – начало ХХ вв.). – М., 1969; Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917-1923 гг. – М., 1968; його ж. Тихоновщина и ее крах: Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны. – Л., 1987.

та зміст навчальних програм духовних навчальних закладів. Церковні владні структури характеризуються як борці з інакомисленням в церкві та суспільстві.

У 1984 і 1987 рр. вийшли друком монографії білоруського дослідника М.Корзуна.³¹ У першій книзі висвітлюється історія православної церкви з часів Київської Русі до революційних подій 1917 р., у другій – діяльність в період громадянської війни та на початку 20-х рр., розкривається процес переходу духовенства на позиції лояльності до радянської влади. Відсутність архівних матеріалів зумовила неповноту висвітлення історичних явищ, недостатню аргументованість окремих суджень і висновків. Складається враження, що за радянських часів процеси у сфері державно-церковних взаємин відбувались стихійно, без будь-якого втручання партійних і радянських органів.

У другій половині 60-х-80-х рр. з'явилась низка публікацій, присвячених історії “обновленського” руху в РПЦ. М.Шейнман пов'язує розкол РПЦ з антирадянською позицією патріарха Тихона, його відмовою від реформування церкви, що призвело до її розколу.³² До причин виникнення “обновленського” руху автори відносять також: необхідність трансформації православної ідеології “з феодально-кріпосницької ... в ідеологію буржуазну” (М.Гордієнко, П.Курочкін);³³ намагання церковних і світських реформаторів пристосувати церкву до соціально-політичних змін у суспільстві (М.Красников);³⁴ пошук шляхів виходу з кризи, в якій патріарша церква опинилась під час вилучення церковних цінностей 1922 р. (М.Гордієнко).³⁵

Після ліквідації УАПЦ більшовиками (1930 р.) радянські історики по суті не вивчали історію автокефального руху в Україні. Лише на початку 70-х рр. вийшли статті М.Ільницького, Б.Чумака й ін.,³⁶ в яких діяльність УАПЦ за весь час її існування характеризується як антинародна та

³¹ Корзун М.С. Русская православная церковь на службе эксплуататорских классов. X в. – 1917 год. – Минск, 1984; його ж. Русская православная церковь. 1917-1945 гг. : Изменение социально-политической ориентации и научная несостоятельность вероучения. – Минск, 1987.

³² Шейнман М.М. Обновленческое течение в русской православной церкви после Октября // Вопросы научного атеизма. Вып.2. Модернизация религии в современных условиях. – М., 1968. – С.41-65.

³³ Гордиенко Н.С., Курочкин П.К. Либерально-обновленческое движение в русском православии начала XX века // Вопросы научного атеизма (Сборник статей). Вып.7. – М., 1969. – С.313-340.

³⁴ Красников Н.П. Русское православие: история и современность. – М., 1988.

³⁵ Русское православие: вехи истории. – М., 1989.

³⁶ Ільницький М. Автокефалія без мантиї // Жовтень. – 1972. – № 5. – С.122-125; Чумак Б. Справжнє обличчя автокефалізму // Під прапором ленінізму. – 1973. – №20. – С.32-35.

буржуазно-націоналістична. Подібні оцінки УАПЦ в радянській історіографії зберігалися до кінця 80-х рр. XX ст. Н.Бевзюк, спеціально аналізуючи в своїй кандидатській дисертації (1989 р.) процес "створення УАПЦ і її діяльності як ідеологічного знаряддя буржуазних націоналістів" прийшла до висновку, що "в період громадянської війни православна церква в Україні виступала як антинародна реакційна сила, яка прагнула зміцнити окупаційний режим і капіталістичну експлуатацію, відвернути трудящих від революційно боротьби за соціальне, національне і духовне визволення".³⁷

Науковий аналіз праць радянських істориків середини 50-х - 80-х рр. XX ст. свідчить про те, що православна церква перестала сприйматись як така, що загрожувала існуванню радянської влади. На перше місце висувалися питання про подолання релігійних пережитків, активізацію антирелігійної пропаганди. Пожвавилась розробка науково-атеїстичної тематики, причому майже виключно філософами, соціологами, фахівцями з наукового атеїзму. У 70-ті рр. вийшли друком праці В.Кобецького і І.Яблокова,³⁸ монографії й статті В.Огневої, А.Окулова, В.Тимофєєва й ін.³⁹ В них аналізувались погляди В.Леніна на релігію, організацію атеїстичної пропаганди, необхідність розповсюдження науково-матеріалістичних знань, викорінення релігійних традицій і звичаїв тощо. Теоретична розробка причин існування та визначення шляхів подолання релігійних пережитків у країні часто спиралась на конкретно-соціологічні дослідження та практику атеїстичної роботи серед віруючих.

Розкриттю сутності православної ідеології та її критиці були присвячені дослідження російських (А.Осипова, В.Титова)⁴⁰ й українських (В.Зоц, Ю.Калініна, М.Копаниці, М.Красникова, П.Сауха,

³⁷ Бевзюк Н.П. Украинская автокефальная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность: Автореф. дис. ... канд.ист.наук. – Одесса, 1989. – С.6.

³⁸Кобецкий В.Д. Социологическое изучение религиозности и атеизма. – Л., 1978; Яблоков И.Н. Методологические проблемы социологии религии. – М., 1972.

³⁹ Ленинское атеистическое наследие и современность // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. – Л., 1980; Огневая Е.В. В.И.Ленин об отношении партии и государства к религии // Вопросы атеизма. – 1980. – Вып. 16. – С.34-41; Окулов А.Ф. Ленинское атеистическое наследие и современность. – М., 1986. Тимофєєв В. Непохитні ленінські принципи // Людина і світ. – 1980. – № 1. – С.11-17.

⁴⁰ Осипов А.А. Путь к духовной свободе (Рассказ бывшего богослова). – М., 1960; його ж. Откровенный разговор с верующими и неверующими: Размышления бывшего богослова. – Л., 1978; Титов В.Е. Православие. – М., 1967.

В.Танчера,⁴¹ вчених, переважно філософів. Кількість подібних праць значно зросла в другій половині 80-х рр. у зв'язку з наближенням 1000-ліття запровадження християнства на Русі.

Важливе значення надавалось критиці православної концепції моралі. Російські (С.Анісімов, П.Курочкін, Ф.Придувалов, В.Сапроненко, В.Шердаков)⁴² і українські (С.Билинець, М.Колісник, В.Фуров)⁴³ автори заперечували позитивний вплив релігії на духовне життя, твердження богословів про пріоритет православної церкви в питаннях моралі. На їх думку, сутність християнських моральних принципів полягає не в покращенні моральності людей, а в намаганні посилити їх релігійність, зміцнити позиції православної церкви в суспільстві.

На середину 80-х рр. ХХ ст. радянська історична наука залишалась міцно вмонтованою у систему державних інститутів та ідеологічних догм і опинилась у глибокій кризі. З початком "перебудови" історики почали змінювати методологічні підходи у вирішенні завдань історичної науки, використовувати нові підходи й методи досліджень у сфері державно-церковних відносин. Свідченням цього стала поява колективної монографії "Русское православие: вехи истории", автори якої визначили свій методологічний підхід до висвітлення проблеми як "вільно-творчий". Особливий інтерес викликає останній розділ книги, що написаний М.Гордієнком. Ним ретельно проаналізовані досить складні процеси, пов'язані з виникненням "обновленського" руху в РПЦ та відновленням її єдності. Як справедливо вказують автори монографії, наприкінці 80-х рр. історія православної церкви залишалась однією з найменш досліджених проблем радянської історіографії.⁴⁴

⁴¹ Зоц В.А. Православие и культура: Факты против домыслов. – К., 1986; Зоц В.А., Красников Н.П. Социально-этические воззрения русского православия в XX веке. – К., 1988; Калинин Ю.А. Критика философско-идеалистических основ современного православия. – К., 1987; Копаница Н.П. Русское православие, государство и культура: (Исторический аспект). – М., 1989; Саух П.Ю. Атеизм и религия о счастье и месте человека в мире. – Днепропетровск, 1989; Танчер В.К. Религия и современный мир. Проблемы социально-политического модернизма в русском православии. – К., 1985.

⁴² Анисимов С.Ф. Нравственный прогресс и религия. – М., 1965; Курочкин П.К. Православие и гуманизм. – М., 1962; Придувалов Ф.М. Приспособленческие тенденции в идеологии современного православия в СССР // Критика религиозной идеологии. Сб. статей. – М., 1961; Сапроненко В.В. Духовные потребности и православие. – Ставрополь, 1985; Шердаков В.Н. Иллюзия добра: Моральные ценности и религиозная вера. – М., 1982.

⁴³ Билинец С. Тьма и ее слуги. О православных монастырях и монашестве. – К., 1960; Колесник Н.А., Фуров В.Г. Гражданственность и религиозная вера. – К., 1985.

⁴⁴ Русское православие: вехи истории. – М., 1989. – С.5.

Слід згадати збірник статей "На пути к свободе совести",⁴⁵ авторами якого є як атеїсти, так і представники різних релігійних конфесій. Звертають на себе увагу статті Д.Фурмана "Религия, атеизм и перестройка", де поставлене питання про реальне відокремлення церкви від держави, та колишнього директора Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС В.Гараджі, який справедливо вважає, що радянські дослідники майже не торкалися питання про роль релігії в радянському суспільстві, а лише намагалися з'ясувати, чому вона досі існує. Останній пропонував більш ретельно і об'єктивно досліджувати й аналізувати характер і сутність відносин атеїстів і віруючих, держави і православної церкви за радянських часів.

В цілому у другій половині 50-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. спостерігалася тенденція до скорочення кількості історичних публікацій з досліджуваної проблеми і зростання числа науково-атеїстичних видань. Перевага в них надавалася критиці православної ідеології, християнських морально-етичних цінностей і замовчувались негативні аспекти "церковної політики" Радянської держави. Лише в другій половині 80-х рр. з'явилися монографічні дослідження, в яких ці та інші проблеми почали висвітлюватись більш ретельно і правдиво.

Четвертий період розвитку історіографії проблеми розпочався з відновленням української державності в 1991 р. Нова історіографічна ситуація спонукала науковців до розширення проблематики досліджень з нашої теми. Вони стали обговорюватись на міжнародних і республіканських науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, в яких брали участь фахівці з США, Канади тощо.⁴⁶ Незабаром в українських видавництвах вийшли колективні й індивідуальні монографії Б.Андрусишина, В.Борщевича, В.Даниленка, В.Пашенка, В.Ульяновського та ін.,⁴⁷ в яких розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми. У 1994 р.

⁴⁵ На пути к свободе совести. – М., 1989.

⁴⁶ Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995; Релігійні традиції в духовному відродженні України. Всеукр. наук. конференція. Матеріали. – Полтава, 1992; Релігія і церква в національному відродженні України: Тези наукової конференції. – Тернопіль, 1993; Українській церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви: Матеріали наук. конференції. Київ, 12 жовтня 1996 р. – К., 1997.

⁴⁷ Андрусишин Б.І. Церква в Українській Державі, 1917-1920 рр.(доба Директорії УНР): Навч. посібник для студентів вузів. – К., 1997; Борщевич В.Д. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000; Даниленко В.М., Касьянов І.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991; Єленський В. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990 рр.). – К., 1991; Пашенко В.О. "Ніч минула, а день наблизився ...": Держава і православ'я в Україні: 20-ті роки. – К., 1994; його ж. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х

В.Пашенко захистив докторську дисертацію на основі циклу наукових публікацій, присвячених висвітленню політики Радянської держави щодо православної церкви в Україні у 20 - 30-ті рр. ХХ ст. Автор поставив мету "з'ясувати зміст політичного курсу РКП(б), форми його реалізації через органи державної влади щодо Православної церкви в Україні протягом двадцятиліття Радянської влади після революції 1917 року", визнаючи, що ця проблема залишається ще "далекою від свого розв'язання".⁴⁸ Аналогічної точки зору дотримується Н.Шип. Вона закликала дослідників вивчати проблему "не з ідеологічних, а з діалектичних позицій, з усебічним урахуванням конфесійних колізій в минулому і сучасному".⁴⁹

У двох книгах В.Ульяновського розкриваються основні аспекти державно-церковних взаємин в Україні за часів УЦР і Гетьманату. Названі дослідження, порівняно з іншими, раніш виданими працями з цієї проблеми, можна назвати новаторськими. Підготовлені вони майже виключно на нових архівних матеріалах, що значно посилює їх глибину і достовірність, а принцип позитивізму, якого свідомо дотримується автор, дозволив виключити "будь-яку конфесійну чи національно-політичну апологетику".⁵⁰ Праця Б.Андрусишина відрізняється від книг В.Ульяновського "державним принципом опису церковного життя".⁵¹ Він намагається виправдати діяльність Міністерства культів Директорії по впровадженню в УПЦ національної ідеї, що супроводжувалось, судячи з матеріалів книги, низкою порушень церковних канонів. Автор визнає спірними окремі свої висновки і пропонує реконструювати церковне життя в усіх регіонах України в період існування різних державних утворень.

Вивченню різних аспектів державно-церковних відносин в Україні в перші десятиліття радянської влади присвячені статті і кандидатські дисертації С.Гладкого, Т.Євсєєвої, О.Ігнатуші,

років. – К., 1994; Силантьев В.И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х., 1998; Ульяновський В.І. Церква в Українській державі, 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради): Навч. посібник. – К., 1997; його ж. Церква в Українській державі, 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник для вузів. – К., 1997.

⁴⁸ Пашенко В.О. Політика Радянської держави щодо Православної церкви в Україні. 20-30-ті роки ХХ століття: Автореф.дис. ... д-ра іст. наук у формі наукової доповіді. – К., 1994. – С.4.

⁴⁹ Шип Н.А. Потенційні резерви церковної проблематики у вивченні історії України // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукр. наукової конференції. – Х., 1995. – С.263-267.

⁵⁰ Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі, 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) – С.7.

⁵¹ Андрусишин Б.І. Вказ. праця. – С.172.

А.Киридон, Г.Лаврик, Е.Слободянюк.⁵² Основну увагу автори приділили аналізу діяльності органів радянської влади зі створення законодавчої бази регулювання державно-церковних взаємин, конфіскації церковної власності, висвітленню церковного життя, виникнення та занепаду автокефального руху в УПЦ тощо.

У кандидатських дисертаціях А.Стародуба та О.Форостюка⁵³ спеціально аналізуються правові аспекти державно-церковних відносин в УСРР. Предметом дослідження А.Стародуба є церковно-адміністративна структура РПЦ, принципи її побудови та функціонування (з акцентом на ролі та місці в ній УПЦ), а О.Форостюка – правове регулювання державно-церковних відносин, основи організації і діяльності спеціальних органів, що формували і здійснювали радянську політику стосовно православної церкви, еволюція нормативно-правової бази, на якій будувались державно-церковні відносини в Донбасі в 1917-1941 рр. Розкриттю взаємин державних і церковних владних структур в інших регіонах України (на Волині, Поділлі, в Криму та Закарпатті) присвячені публікації та кандидатські дисертації Р.Белоглазова, В.Борщевича, А.Зінченка, Б.Змерзлого.⁵⁴ Автори звертають велику увагу на

⁵² Гладкий С.О. Православне парафіяльне духовенство в суспільному житті України на початку ХХ століття: Дис. ... канд.іст.наук. – Полтава, 1997; Євсеева Т.М. Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917-1921 рр.: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Донецьк, 2001; Ігнатуша О.М. Українська автокефальна православна церква (1917-1930 рр.): Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Х.,1993; Киридон А. Еволюція політики партійно-державного керівництва радянської України щодо релігії та церкви (1917-1930 рр.) // УІЖ. – 2004. – № 6-7. –С.20-30; Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної церкви в Україні (1917-1923 рр.): історико-економічний аспект: Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Запоріжжя, 1996; Слободянюк Е.П. Православ'я на Україні у 20-х –серед. 30-х років ХХ ст.: Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – Львів, 1996.

⁵³ Стародуб А.В. Юрисдикційна політика Російської Православної Церкви 1917-1921 років: український аспект: Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – К., 1999; Форостюк О.Д. Правове регулювання державно-церковних відносин у радянській Україні в 1917-1941 рр. (на матеріалах Донецького регіону): Автореф.дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2001.

⁵⁴ Белоглазов Р.М. Політика радянської влади щодо релігійних конфесій у 1920-і роки (за матеріалами Кримської АСРР): Дис. ... канд.іст.наук. – Сімферополь, 2001; Борщевич В.Д. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст.: Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – Львів, 2000; Зінченко А.Л. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. – К., 1993; Змерзлий Б.В. Політика радянської держави щодо Російської Православної Церкви в Криму в 1921-1929 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст.наук. – К., 2001.

особливості міжконфесійних стосунків у східних, південних і західних областях республіки, аналізу діяльності органів радянської влади по впровадженню "церковної політики" в промислових і сільськогосподарських регіонах, закликаючи науковців до висвітлення проблеми на рівні певних регіонів України.

Окремі дослідники повернулися до історії "обновленського" руху в РПЦ. В.Пашенко вбачає головну причину його виникнення у прагненні партійно-державного керівництва РСФРР замінити керівництво православної церкви лояльними до радянської влади представниками духовенства. Він значно ширше, ніж його попередники, зумів проаналізувати діяльність "обновленських" течій саме в Україні.⁵⁵ В.Левітін-Краснов і В.Шавров вважали "обновленський" рух наслідком кризи, яка охопила РПЦ у зв'язку з порушенням її канонічного устрою, залежністю від держави, нехтуванням нею засадами соборності в церковному житті.⁵⁶ Протоієрей В.Ципін звинуватив перше покоління прихильників "обновлення" РПЦ в порушенні церковних канонів та традицій і прагненні до радикальної модернізації всього укладу церковного життя.⁵⁷ І.Соловійов характеризував "обновленський" рух як реакційний, тому що його учасники прагнули повернути православну церкву до дореволюційних форм існування, а публікації радянських істориків з цієї проблеми оцінює як грубу фальсифікацію церковної історії.⁵⁸ Цю проблему досліджували переважно російські історики, а праці українських авторів, на жаль, представлені одиничними публікаціями.⁵⁹

У 90-ті рр. ХХ ст. історики звернулися і до такої малодослідженої проблеми як діяльність в Україні "Істинно-православної церкви", прихильники якої відмовилися співробітничати з радянською владою та РПЦ. З використанням слідчих матеріалів органів ДПУ-НКВС діяльність осередків цієї церкви в Україні знайшла часткове відображення у названій праці В.Пашенка і московської дослідниці І.Осипової.⁶⁰

Фактично лише в 90-х рр. ХХ ст. вітчизняні науковці зацікавилися такою важливою і майже не дослідженою проблемою як релігійна ситуація в Україні у роки Другої світової війни. Розкриттю

⁵⁵ Пашенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років. – К., 1994.

⁵⁶ Левитин-Краснов А., Шавров В. Очерки по истории Русской православной церкви. – М., 1996.

⁵⁷ Цыпин В., прот. Обновленчество. Раскол и его предыстория // Сети "обновленного православия". Сборник. – М., 1995. – С.7-24.

⁵⁸ Див. передумову І.Соловійова до книги: Левитин-Краснов А., Шавров В. Вказ. праця. – С.10.

⁵⁹ Білан Г. З історії соборів обновленської церкви в Україні // УІЖ. – 2004. – № 6-7. – С.62-65.

⁶⁰ Осипова И.И. "Сквозь огонь мучений и воду слез ...". – М., 1998.

окремих її аспектів присвячені опубліковані праці й дисертаційні роботи Ю.Волошина, В.Гордієнка, І.Грідіної, Ю.Катуніна та О.Лисенка.⁶¹

Становищу в сучасному українському православ'ї присвячені дослідження Н.Белікової, О.Драбинка, В.Пашенка.⁶² На наш погляд, їх треба розглядати лише як перший крок до висвітлення досліджуваної теми, переважно на рівні окремих регіонів.

Значну увагу історії українського православ'я приділяли представники української діаспори. Окрім названих раніше праць Д.Дорошенка і О.Лотоцького за кордоном вийшли спогади В.Зінківського, колишнього міністра сповідань Директорії І.Огієнка, гетьмана П.Скоропадського та ін.⁶³

У повоєнні роки з'явилися праці В.Вериги, О.Вороніна, Н.Полонської-Василенко, Р.Рахманного,⁶⁴ присвячені історії створення та діяльності УАПЦ, розкриттю антицерковної політики радянської влади, діяльності її органів з масового закриття культових споруд і переслідування духовенства. Вихідним пунктом їх концептуальних підходів до висвітлення проблеми була розбудова української державності, тому в центрі уваги перебувала насамперед проблема автокефалії УПЦ. Майже усі автори розцінюють УАПЦ як єдино законну представницю

⁶¹ Волошин Ю.В. Православна церква в Україні періоду нацистської окупації (червень 1941-жовтень 1944 рр.): Автореф. дис. ... канд.іст.наук. – Запоріжжя, 1997; Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень1939-вересень 1945 рр.): Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – К., 1999; Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір: Автореф.дис. ... канд.іст.наук. – Донецьк, 2001; Катунин Ю.А. Русская православная церковь в годы Второй мировой войны (1939-1945 гг.). – Б.м., 2000; Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1999.

⁶² Белікова Н.Ю. Релігійні конфесії України (кінець 80-х – 90-ті рр. ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2001; Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). – К., 2002; Пашенко В.О. Православ'я в новітній історії України. Ч.1. – Полтава, 1997; Ч.2. – Полтава, 2001.

⁶³ Огієнко І.І. Моє життя: Автобіографічна хронологічна канва. – Житомир, 2002; Зеньковський В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания. – М., 1995; Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917-грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.

⁶⁴ Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. – Нью-Йорк-Київ-Торонто, 1996; Воронин О. Коротка історія Української Православної Церкви. – Саут Баунд-Брук, Нью-Джерсі, 1989; Полонська-Василенко Н. Історичні підвалини УАПЦ. – Мюнхен, 1964; Рахманний Р. Самовизначення християнської України. – Торонто, 1977.

українського православ'я, потенційний або реальний додатковий політичний важіль у створенні та зміцненні української державності.

У різні роки вийшли друком в зарубіжних видавництвах, а після 1991 р. були перевидані в Росії праці представників російської еміграції М.Вострищева, М.Зернова, Д.Поспеловського, Л.Регельсона, М.Шмемана, спогади митрополита Євлогія (Георгієвського), протопресвітера Г. Щавельського та ін.⁶⁵ Майже усі названі автори виявили себе прихильниками збереження єдиного православного простору, що засуджують будь-які спроби надання автокефалії УПЦ. Вони ототожнювали себе з колишньою Російською імперією, тоді як історики української діаспори – з національними державними утвореннями, що існували в Україні у 1917-1920 рр. Цей чинник впливав на тематику та зміст праць українських і російських авторів-емігрантів, а об'єднує їх чітко визначена антирадянська спрямованість.

Нові наукові підходи в сучасній російській історіографії до висвітлення проблеми державно-церковних відносин за радянських часів були закладені у 90-х рр. в дослідженнях О.Кашеварова, М.Крапівіна, О.Ніжного, В.Русака, С.Савельєва.⁶⁶ Досить значним внеском у висвітлення цієї проблеми є праці М.Одинцова.⁶⁷ Використавши нові архівні матеріали, він одним з перших зумів здійснити об'єктивний аналіз сутності державно-церковних взаємин в СРСР, простежив вплив виконавчих й судово-репресивних органів на характер та спрямованість антицерковної політики Радянської держави. Автор підкреслює необхідність подальшого дослідження історії взаємин церкви і держави за часів радянської влади.

Науковий аналіз літератури з теми дисертації дозволяє зробити такі висновки:

⁶⁵ Вострышев М.И. Божий избранник: Крестный путь Святителя Тихона, патриарха Московского и всея России. – М., 1990; Евлогий (Георгиевский), митр. Путь моей жизни: Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), изложенные по его рассказам. – М., 1994; Зернов Н. Русское религиозное возрождение XX века. – Париж, 1991; Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995; Регельсон Л. Трагедия Русской церкви, 1917-1945. – Париж, 1977; Шмеман Н.А. Исторический путь православия. – Париж, 1989; Щавельский Г., протоп. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. Т.1. – Нью-Йорк, 1954.

⁶⁶ Кашеваров А.Н. Церковь и власть: Русская Православная Церковь в первые годы Советской власти. – Спб., 1999; Крапивин М.Ю. Противостояние: большевики и церковь. 1917-1941. – Волгоград, 1993; Нежный А.И. Комиссар дьявола. – М., 1993; Русак В.С. Свидетельство обвинения. Церковь и государство в Советском Союзе. Части 1-3. – М., 1993; Савельев С.Н. Бог и комиссары // Религия и демократия. – М., 1993. – С. 164-216.

⁶⁷ Одинцов М.И. Государство и церковь: (История взаимоотношений, 1917-1938). – М., 1991; його ж. Государство и церковь в России: XX век. – М., 1994.

1. Радянські історики висвітлювали проблему з точки зору протистояння комуністичної та релігійної ідеологій, тимчасового характеру існування релігії та церкви в соціалістичному суспільстві. Боротьбу проти них вони сприймали як закономірну складову класової боротьби за побудову соціалістичного суспільства та впровадження комуністичної ідеології. З вирішенням цих завдань була пов'язана тематика їх публікацій. Характерним для них є гостра антицерковна та антирелігійна спрямованість, викривальна тональність. Багато в чому спільними є методологічні підходи та схожі стереотипи мислення, переваження політичних та ідеологічних аспектів над науковими.

2. Окремим працям сучасних українських істориків з нашої проблеми притаманна тенденція до локалізації досліджень до географічних меж певних регіонів України, а хронологічних меж – до часів існування різних державних утворень. Але їхні праці містять цінний і цікавий фактичний матеріал, який допомагає збагаченню наших уявлень про характер державно-церковних взаємин в Україні, розкриттю досягнень і помилок у цій сфері. Життя свідчить: загрозу для історичної науки становить не різноманітність думок дослідників, а їх одностайність.

Джерельну базу дисертації становлять опубліковані документи та архівні матеріали. Опубліковані документи можна поділити на такі групи:

1. Програмні документи і рішення більшовицької та інших політичних партій, громадських об'єднань і спілок, в яких визначені їх теоретичні засади та рішення стосовно православної церкви, ставлення до її власності, державного фінансування церкви, релігійного виховання учнівської молоді тощо.

2. Документи державних органів влади, в яких відображений процес формування державно-церковних взаємин, методи та форми запровадження політичних настанов урядовими структурами, містяться поточні та підсумкові результати їх діяльності.

3. Документи церковно-релігійних владних структур і громад, особливістю яких є те, що в них наведені рішення органів вищої церковної влади, відображені зміни, що відбувалися в українському православ'ї у післяреволюційні роки, внутрішньоцерковна боротьба, життя православних громад, духовенства та мирян.

4. Спогади, статті, доповіді, промови лідерів політичних партій, державних і церковних діячів, які брали активну участь в політичних подіях, займали посади в урядових структурах і безпосередньо впливали на формування державно-церковних взаємовідносин. Їх спогади містять цікаву інформацію, що часто відсутня в офіційних документах, допомагає зрозуміти мотиви діяльності окремих осіб та суспільних груп.

5. Матеріали близько 30 назв часописів та газет 40 назв різного спрямування. В них

відображене ставлення державних органів, церковно-громадських, національно-патріотичних і монархічних кіл українського суспільства до подій, що відбувалися у сфері державно-церковних відносин у 1917-1930 рр.

6. Низка довідкових і бібліографічних видань, де містяться цікаві матеріали з історії України та православної церкви, відомості про державних, політичних та церковних діячів, адміністративно-територіальний поділ України.

7. Використання лише опублікованих джерел не дозволяло достатньо повно розкрити тему дослідження. Це спонукало автора звернутись до матеріалів державних архівів, які становлять основну джерельну базу дисертації. В Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) вивчені і використані матеріали фонду Канцелярії Київського митрополита (ф.182) – протоколи зборів православних громад, на яких обговорювалися проблеми, пов'язані з реформуванням, демократизацією церковного життя; фонду Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки (ф.1063) – протоколи і журнали засідань Генерального секретаріату Центральної Ради з питань українізації церковного богослужіння, діловодства, духовних навчальних закладів.

У фонді Міністерства сповідань Української Держави (ф.1071) вивчені і проаналізовані документи про його відносини з Синодом РПЦ, листування з духовними консисторіями з питань економічного становища єпархій, матеріали про утворення УАПЦ, копії протоколів пленарних засідань II і III сесій Всеукраїнського православного церковного собору 1918 р., клопотання громад про звільнення церковних земель від податків.

Цінними є матеріали фонду Міністерства віросповідань Української Народної Республіки (ф.1072), де зібрані протоколи засідань, накази Міністерства сповідань щодо українізації УПЦ, листування з різними установами щодо монастирських земель, про прийняття присяги членами Директорії тощо.

Серед використаних матеріалів фонду Міністерства народної освіти Української Держави (ф.2201) та фонду Генерального Секретарства освіти Центральної Ради (ф.2581) – документи про видання україномовних богослужбових книг, реорганізацію системи управління духовними навчальними закладами, призначення викладачів Закону Божого тощо. У фонді УАПЦ (ф.3984) вивчені матеріали про рух за автокефалію УПЦ і українізацію церковного життя.

Важливі документи радянського періоду зосереджені у фонді ЦВК УСРР і Секретаріату його Президії (ф.1) – протоколи їх засідань, постанови, інструкції про проведення виборів до органів радянської влади, статистичні дані про чисельність священнослужителів, інформація про політичне становище в губерніях, роз'яснення ЦВК УСРР з правових питань, пов'язаних з відокремленням церкви від держави.

У фонді Відділу культів НКВС УСРР (ф.5) вивчені плани роботи відділу, службові записки, інформативні матеріали про релігійний рух в республіці, заяви релігійних громад, відомості про вилучення церковних цінностей та дзвонів, закриття та використання культових споруд, чисельність духовенства, членів релігійних громад.

В Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) проаналізовані документи фонду ЦК Компартії України (ф.1), зокрема таких його відділів як загальний, організаційно-інструкторський, статистичний, агітації і пропаганди, з роботи серед жінок, підвідділу пропаганди, друку тощо. Серед документів особливе значення мають протоколи засідань ЦК КП(б)У та його Політбюро, матеріали пленумів, копії протоколів засідань бюро губернських (окружних) комітетів КП(б)У, в окремих випадках – повітових осередків КП(б)У; протоколи засідань Антирелігійної комісії ЦК КП(б)У та її президії, звіти відповідних губернських і повітових комісій про свою діяльність; матеріали Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, відповідних відділів губернських і окружних комітетів КП(б)У, а також органів ВУНК, НКВС і ДПУ УСРР.

В Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІА в м. Києві) вивчені і використані матеріали фонду Київської духовної консисторії (ф.127) про участь духовенства в ознайомленні прихожан з Універсалами Центральної Ради, про нову форму молитовного поминання України тощо.

Для більш глибокого розкриття сутності і характеру державно-церковних відносин на рівні губерній (округів) і повітів автором була здійснена науково-пошукова робота в семи державних обласних архівах України (Дніпропетровському, Донецькому, Житомирському, Київському, Полтавському, Харківському і Чернігівському). В цілому в них вивчені і використані матеріали засідань секретаріатів, бюро губкомів (окружкомів) і повітових осередків КП(б)У, їх пленумів, конференцій і зборів, агітаційно-пропагандистських й інших відділів партійних комітетів; документи губернських революційних комітетів і виконкомів, їх відділів –адміністративних, релігійних культів та ін., комісій по вилученню церковних цінностей, з відокремлення церкви від держави, статuti релігійних громад і протоколи їх зборів, анкети священнослужителів тощо. Загалом вивчені матеріали 41 фонду 10 центральних і обласних державних архівів.

Використані опубліковані і архівні джерела дозволили отримати достатню інформацію для відтворення об'єктивної картини історичних процесів і подій, що відбувалися у сфері взаємовідносин державних владних і православних церковних структур України у 1917-1930 рр.

Другий розділ “Розкол Російської православної церкви і “обновленський” рух в Україні” складається з восьми підрозділів. У першому підрозділі “Витоки розколу. Рух за автокефалію УПЦ часів Центральної Ради” досліджуються і розкриваються причини розколу РПЦ, який був зумовлений економічними суперечностями між різними прошарками духовенства,

принизливим становищем православної церкви, перетвореної у відомство православного віросповідання, яке обслуговувало інтереси самодержавної влади.

Демократичні процеси, розпочаті після Лютневої революції, охопили своїм впливом і православну церкву, а низка постанов Тимчасового уряду (“Про амністію”, “Про скасування віросповідних і національних обмежень”, “Про збори і союзи”, “Про свободу совісті”) послужили поштовхом для “обновлення” церкви, демократизації церковного життя, гармонізації взаємин зі світськими органами влади.

За результатами проведеного дослідження робиться висновок про те, що рух за автокефалію УПЦ став першою в українському православ’ї “обновленською” церковно-релігійною течією, яка принципово відрізнялась від інших загальнореформістських церковних течій чіткою національною спрямованістю. Він відбивав не лише релігійні, але і національні, політичні та економічні інтереси своїх прихильників, мав рельєфно визначені риси громадсько-політичного руху. Не знайшовши підтримки з боку переважної більшості православного духовенства і мирян, в тому числі учасників Всеукраїнського Церковного Собору (Київ, січень 1918 р.), “автокефалісти” шукали її з боку Центральної Ради, однак також не отримали у повній мірі через розбіжності поглядів членів різних фракцій УЦР на характер церковно-державних відносин в Україні.

У другому підрозділі “Церковне питання в Українській Державі” проаналізований характер державно-церковних взаємин за часів Гетьманату П.Скоропадського, коли УПЦ набула статусу церкви державної. Відзначається, що Міністерство сповідань Української Держави значно більше піклувалося церковними справами, намагалося залучити церковні структури до вирішення світських проблем і одночасно – досягти автокефалії УПЦ. За часів керівництва Міністерством сповідань В.Зіньківським це намагалися зробити переважно канонічним шляхом, а в період керівництва О.Лотоцького – ще і за допомогою адміністративного тиску на противників створення автокефальної УПЦ. Духовенство прихильно поставилося до нового уряду, але виступало проти його втручання в церковні справи. За рішенням Всеукраїнського Церковного Собору (липень 1918 р.), підтвердженого Святішим Собором і Народою Єпископів РПЦ (вересень 1918 р.) та Радою Міністрів Української Держави (грудень 1918 р.) УПЦ на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким) залишалась автономною складовою РПЦ, перебуваючи в канонічному зв’язку з Московським патріархатом.

У третьому підрозділі “Православні конфесії за часів Директорії та Адміністрації Добровольчої армії” мова йде спочатку про церковну політику Директорії УНР, яка 1 січня 1919 р. проголосила УПЦ автокефальною. У цей період спостерігалися найбільш енергійні спроби використати церковні структури для зміцнення позицій світської влади. При цьому Міністерство сповідань УНР на чолі з І.Огієнком не гребувало і силовими методами впливу на духовенство, впровадило жорсткий контроль за діяльністю церковних структур. За багатьма параметрами

політика цього Міністерства не відповідала звичайним уявленням про характер державно-церковних відносин в демократичному суспільстві. Стверджується, що декрет Директорії про автокефалію УПЦ фактично залишився декларацією, тому що після відступу з Києва у лютому 1919 р. вона контролювала незначну частину території України.

Церковна політика адміністрації Добровольчої армії та Вищого Церковного Управління в Південно-Східній Росії, створеного за рішенням Помісного Собору Півдня Росії (Ставрополь, травень 1919 р.), будувалася на уявленні про неминуче відновлення єдиної Росії і повернення до її складу України, а УПЦ – до складу РПЦ. Українські національні уряди розцінювались як тимчасові, вороже налаштовані до Росії, а прихильники УАПЦ – як розкольники, порушники церковних канонів.

У четвертому підрозділі “Церковна політика більшовиків. “Обновленський” рух після закінчення громадянської війни” наголошується на тому, що церковна політика більшовицької партії обумовлювалась її ставленням до церкви як антирадянської соціальної інституції, а до православ’я – як до ворожої ідеології, яка протистояла ідеології комуністичній. Головними шляхами і засобами руйнації церкви на початку 20-х рр. були діяльність органів радянської влади, насамперед репресивних, спрямована на штучне загострення і поглиблення суперечностей поміж різними прошарками православного кліру і мирян, розкол РПЦ на чолі з патріархом Тихоном. Результатом цієї діяльності стало виникнення в РПЦ “обновленських” церковно-релігійних течій “Жива Церква”, “Союз церковного відродження” і “Союз давньоапостольської церкви”. Вони мали на меті модернізацію православ’я і церковної організації, активно співробітничали з органами радянської влади і фактично під їх керівництвом боролися проти громад прихильників патріаршої (“тихонівської”) РПЦ.

В п’ятому підрозділі “Автокефальний рух на початку 20-х рр. Створення УАПЦ та її розкол” показано, що на початку 20-х рр. виникли найбільш сприятливі умови для діяльності “автокефалістів”, але лише тому, що органи радянської влади використовували їх для руйнації організаційних структур патріаршої РПЦ. Ця діяльність активізувалась після Всеукраїнського церковного Собору (жовтень 1921 р.), на якому було проголошено про утворення УАПЦ, ухвалена низка рішень, спрямованих на демократизацію внутрішньоцерковного життя. Однак виявлена лояльність радянській владі не врятувала УАПЦ від репресій, тому що її діяльність за змістом і спрямованістю залишалась не лише церковно-релігійною, а й громадсько-політичною, яка об’єднувала національно-патріотичні кола православних українців. Залучаючи “автокефалістів” до боротьби проти “тихонівських” громад, партійні і радянські органи всіляко заважали поширенню “автокефального” руху, сприяли створенню в його середовищі у 1922-1925 рр. опозиційної групи “Братство Діяльно-Христової церкви” (“ДХЦ”), яку очолювали агенти ДПУ. Вже в середині 20-х рр. стало зрозумілим, що в православному просторі УСРР місця для УАПЦ не передбачалося.

У шостому підрозділі “Тихонівці” і “обновленці” висвітлюється діяльність КП(бУ і органів радянської влади по подальшому розколу православної церкви, утискам прихильників патріаршої церкви, використанню для цього “обновленських” громад, органів ДПУ, прокуратури, комісії по відокремленню церкви від держави. Діяльність ця супроводжувалась широкомасштабною агітаційно-пропагандистською кампанією, спрямованою на дискредитацію канонічної РПЦ і патріарха Тихона, репресіями, розпуском парафіяльних рад, захопленням “обновленцями” їх храмів, створенням спеціальних органів для керівництва цією роботою. Вона посилилась після проголошення “обновленської” церкви в Україні автокефальною (лютий 1923 р.) і створення Всеукраїнського Вищого Церковного Управління (ВУВЦУ), з жовтня 1923 р. – Всеукраїнського Священного Синоду на чолі з архієпископом Пименом та об’єднання в серпні 1923 р. “обновленських” православних церковно-релігійних течій в Російську православну церкву.

В підрозділі наводяться основні причини поступового послаблення впливу “обновленців”: високий авторитет і популярність серед віруючих патріарха Тихона, протести проти впровадження “обновленцями” нового церковного календаря, відверта їх підтримка органами радянської влади, досить слабе матеріальне становище “обновленських” громад, пасивність багатьох священників-“обновленців”, які за своїми переконаннями залишались прихильниками патріаршої церкви.

У сьомому підрозділі “Лубенський Собор Єпископів України” висвітлюються обставини створення Соборно-Єпископської церкви (Лубни, червень 1925 р.) на чолі з єпископом Павлом Погорілком. Оголошена автокефальною, вона повинна була в союзі з “обновленцями” посилити боротьбу проти “тихонівців” і УАПЦ, залучати до себе їх прихильників. Особливістю цієї церкви, діяльність якої спрямовувалась органами ДПУ, було те, що її прихильники надавали важливе значення “українізації” церковного життя.

У восьмому підрозділі “Відновлення РПЦ та її політична переорієнтація. Доля УАПЦ” йдеться про створення Російської православної церкви на чолі з Священним Синодом, який відмовився від окремих “обновленських” церковних реформ, щоб не втратити остаточно вплив на мирян.

Висвітлюються суперечності серед прихильників патріаршої церкви, створення у травні 1927 р. Тимчасового патріаршого Священного Синоду, виступ митрополита Сергія (Страгородського) з “Посланням до пастирів і пастви”, в якому він закликав духовенство і мирян до лояльності до радянської влади. Це призвело до чергового їх розколу і виникненню нелегальної “Істинно-Православної церкви” (“катакомбної”), філії якої діяли і в УСРР.

Йдеться про трагічну долю УАПЦ, яка вперто переслідувалась органами радянської влади і під тиском органів НКВС вимушена була самоліквідуватись у січні 1930 р. Спроби відновлення її діяльності були невдалими і закінчилися підпорядкуванням її парафій Московському патріархату

на початку 30-х рр.

Робиться висновок про те, що процеси, які переживало українське православ'я у 20-ті роки, були зумовлені не лише внутрішньоцерковними суперечностями, але і ретельно спланованими діями органів радянської влади по розколу духовенства і мирян на ворогуючі церковні течії. Боротьба проти них стала своєрідним продовженням громадянської війни, яка охопила усі регіони УСРР, розпалювала міжконфесійну ворожнечу і значно послабила внутрішню єдність церкви як соціальної інституції.

Третій розділ “Економічне становище українського православ'я” поділений на три підрозділи. *В першому підрозділі* “Ставлення до церковно-монастирської власності політичних партій та урядових структур” проаналізовано економічне становище РПЦ та її українських епархій напередодні Лютневої революції 1917 р., програмні настанови загальноросійських і українських політичних партій щодо церковно-монастирської власності. Доведено, що не лише більшовики, а й переважна більшість українських національних партій вимагали конфіскації церковно-монастирської власності. За часів Центральної Ради впроваджувались заходи з обмеження фінансування церковних структур та націоналізації їх земель, уряд Гетьманату частково відновив їх права на власність. Директорія перевела УПЦ на державне утримання, але Земельним законом (січень 1919 р.) позбавила земельних володінь.

Адміністрація Добровольчої армії визнавала необхідність вирішення земельного питання із “забезпеченням інтересів трудящого населення” і одночасно – зі “збереженням за власниками їх прав на землю”, залишивши церковні структури власниками рухомого і нерухомого майна. В Законі про землю уряду П.Врангеля від 25 травня 1920 р. передбачалося відчуження лише частини великих земельних володінь. Загалом розв'язання питання про долю церковно-монастирських земель покладалося на вищі владні органи РПЦ.

Аналізується “Декрет про землю”, прийнятий II Всеросійським з'їздом Рад (листопад 1917 р.) і “Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви”, прийнятий РНК РСФРР в лютому 1918 р., які за рішенням Всеукраїнського з'їзду Рад (грудень 1917 р.) вважалися чинними і на території України і передбачали повне відокремлення церкви від держави і конфіскацію її власності.

У другому підрозділі “Націоналізація православних культових споруд” досліджується практична діяльність органів радянської влади по руйнуванню економічних підвалин церкви, що відбувалася на основі нормативно-правових актів РСФРР, а також “Тимчасових положень про соціалізацію землі”, ухвалених II Всеукраїнським з'їздом Рад (березень 1918 р.), декрету Тимчасового робітничо-селянського уряду України “Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви” (січень 1919 р.), декретів РНК УСРР “Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання Народного Комісаріату соціального

забезпечення” (травень 1919 р.), “Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель” (квітень 1920 р.) тощо.

Виявлені конкретні виконавці Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви: Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У; Ліквідаційна комісія (з 1922 року – Відділ культур) Адміністративного відділу НКВС УСРР та її комісії на місцях; Міжурядова (міжвідомча) комісія НКВС УСРР у справах безприбуткових спілок і об’єднань (МІКОСО), яка реєструвала релігійні громади та їх статuti; VI відділення таємно-політичного відділу ДПУ УСРР; “Союз безвірників України”, органи прокуратури та фінансово-податкові органи.

Церква була відокремлена від держави, її власність націоналізована, релігійні громади позбавлені права юридичної особи і державного фінансування, культові споруди передавалися в оренду громадам або використовувалися для влаштування дитячих ясел, закладів охорони здоров’я, культосвітніх установ тощо. Наведені статистичні дані про кількість закритих та зруйнованих в УСРР культових споруд у 1919-1929 рр.

У *третьому підрозділі* “Кампанії з вилучення церковного майна” висвітлена кампанія з вилучення церковних цінностей 1922-1923 рр. та дзвонів з культових споруд 1929-1930 рр. Перша була здійснена для надання допомоги населенню охоплених голодом регіонів, друга – для задоволення потреб промисловості в кольорових металах. Обидві кампанії були ретельно сплановані й здійснені за участю органів НКВС, спрямовані на подальше руйнування економічних підвалин православної церкви. Вони супроводжувались кримінальним переслідуванням захисників церковної власності, призвели до пошкодження, знищення і безповоротної втрати багатьох неперевершених творів мистецтва та пам’ятників української національної культури.

В підрозділі висвітлений процес підготовки цих кампаній, вироблення і прийняття відповідних нормативно-правових документів і таємних циркулярів, розкрита конкретна діяльність у цьому напрямку органів радянської влади. Наведені приклади гострої боротьби і відкритих сутичок між радянськими працівниками і захисниками церковного майна, статистичні дані про кількість вилучених цінностей і дзвонів.

Четвертий розділ “Парафіяльне життя” складається з п’яти підрозділів. У *першому підрозділі* “Діяльність православного духовенства в 1917-1920 рр.” проаналізовані основні напрями і форми діяльності православного духовенства за часів національної революції і громадянської війни, в умовах протиборства різних політичних сил і періодичної зміни українських урядів, поширення в суспільстві альтернативних православ’ю ідеологій, охолодження частини віруючих до релігії та церкви. Це впливало на характер державно-церковних взаємин, управління церковними структурами, становище духовенства, примушувало їх шукати нові форми проповідницької роботи, співробітничати з певними державними структурами, брати участь в публічних політичних заходах.

Доводиться, що надії національних урядів знайти опору в православній церкві у державотворчих процесах, в тому числі через її “українізацію”, не виправдались. Причиною цього було не лише короткочасне існування урядів, а і супротив проросійськи налаштованого духовенства та морально-психологічна неготовність до цього певної частини українців. Державні структури не завжди демократичними засобами намагались впливати на настрої кліру та мирян, вдавались до адміністративного, фінансового та психологічного тиску на них, виходячи зі своїх уявлень про характер і сутність державно-церковних взаємин в нових суспільно-політичних умовах. З наведенням багатьох прикладів і фактів доводиться вина певних кіл православного духовенства у загостренні відносин церкви з органами світської влади, у порушенні церковних канонів, розколі українського православ'я, розгортанні ворожнечі в середовищі кліру і мирян.

У другому підрозділі “Правове становище релігійних громад за радянських часів. Основні напрями і форми діяльності духовенства” визначається, що радянські часи стали якісно новим періодом існування українського православ'я, його відвертого переслідування і руйнації. Висвітлене ставлення різних прошарків населення до радянської влади, православної церкви і духовенства, наведені статистичні дані про кількість антирадянських виступів у 1919-1924 рр., свідчення про вороже ставлення більшовиків до духовенства та репресії проти нього.

Ретельно прослідкований процес створення радянської нормативно-правової бази, яка жорстко регламентувала діяльність релігійних громад і духовенства (їх реєстрацію, укладання угод з виконкомом місцевих Рад, виконання храмових і поза храмових релігійних обрядів тощо), їх адаптації до нових умов, модернізації проповідницької діяльності. Розкриті заходи органів радянської влади щодо обмеження впливу духовенства на людей, насамперед – репресивні (вислання з України, засудження до ув'язнення, притягнення до карної відповідальності), висвітлюється роль у цьому Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, ЦВК УСРР, органів ДПУ.

У третьому підрозділі “Витіснення духовенства із сфери народної освіти” досліджені проблеми, пов'язані з діяльністю духовних і світських навчальних закладів, процес вилучення викладання релігії, ставлення до цього політичних партій, органів державної влади, громадськості і духовенства.

Доводиться, що жодна українська політична партія не виступала за обов'язковість релігійного виховання дітей у школі, насамперед в церковно-парафіяльних школах, найбільш розповсюджених в Україні і головним призначенням яких було розповсюдження православ'я і християнської моралі.

Проаналізовані плани реформування парафіяльних шкіл та інших духовно-освітніх закладів, скасування органів управління ними, створення замість них світських навчальних закладів за часів Центральної Ради, Директорії УНР, спроб повернення парафіяльних шкіл у відання церкви адміністрацією Добровольчої армії та надання їм матеріальної допомоги.

Розглянуте питання про вилучення зі шкільних програм викладання Закону Божого, звільнення і працевлаштування законовчителів. Вивчення багатьох джерел свідчить, що за часів Центральної Ради частина шкільних вчителів виступала за залишення законовчителів у складі шкільних рад всіх рівнів і збереження викладання Закону Божого як обов'язкового предмета в усіх школах, інші – за світськість освіти, навчання учнів релігії лише за бажанням їх батьків. Аналогічної позиції дотримувався і уряд Гетьманату. Денікінський уряд вимагав обов'язкового відновлення викладання Закону Божого в усіх школах, оголосив конкурс на створення нових програм з цього предмета для нижчих і середніх навчальних закладів.

Найбільш радикально вирішувалося це питання в УСРР, з жорстким подоланням опору духовенства та вчительських громад. Проаналізовані відповідні радянські декрети і постанови щодо передачі у відання Народного комісаріату освіти (НКО) духовних навчальних закладів всіх типів з усіма їх будівлями і майном, вилучення викладання Закону Божого, заборона виконання релігійних обрядів тощо. Доводиться, що діяльність більшовиків у цьому напрямку підтримувалась українськими соціал-демократами і лівими есерами-комуністами (“боротьбистами”).

З'ясовано, що реформування системи народної освіти здійснювалось на базі “Положення про єдину трудову школу” і “Основних принципів єдиної трудової школи” РСФРР, затверджених ЦВК УСРР у жовтні 1918 р. Загальне керівництво шкільною, професійною та вищою освітою здійснював НКО УСРР, у відання якого перейшли духовно-освітні заклади. Проаналізовані його постанови “Про релігійні обряди і викладання закону божого в радянській українській школі” (лютий 1919 р.), “Про духовні училища та семінарії” (лютий 1919 р.) і “Про вилучення з приміщень вищих шкіл республіки символів релігійних культів та необов'язковість викладання предметів релігійного характеру” (квітень 1919 р.) та ін. Основні їх положення зводились до наступного: школа стає світською, загальною для осіб обох статей; відміняється викладання Закону Божого, церковнослов'янської та давніх мов, церковної історії та церковного співу; із вузівських програм вилучені богослов'я та церковне право, скасована оплата праці законовчителів; вилучені церковно-релігійні символи з навчальних закладів та ін.

На прикладі діяльності відділів народної освіти різних рівнів, комісій з відокремлення церкви від держави розкритий процес перебудови системи народної освіти, створення і зміцнення учбово-матеріальної бази навчальних закладів, заходи, спрямовані на витиснення з них служителів релігійних культів. На основі проаналізованих матеріалів, використаних у цьому підрозділі, робиться висновок про те, що до кінця 1929 р. в системі народної освіти УСРР впроваджувалась “лінія” на безрелігійне виховання дітей, яка передбачала лише вилучення Закону Божого та витиснення законовчителів зі школи, тоді як в грудні 1929 р., під час Всеукраїнського огляду антирелігійної роботи НКО УСРР визначив новий курс – впровадження антирелігійного виховання учнівської молоді. Здійснювалось це через організацію систематичної, цілеспрямованої роботи з

критики православної церкви, боротьби проти релігії як ворожої ідеології. В цілому новий курс на антирелігійне виховання учнів був спрямований на формування нової, атеїстичної генерації молоді.

В четвертому підрозділі “Українізація” духовних установ і навчальних закладів” розкривається політика “українізації”, що проводилась національними урядами і була тісно пов’язана з боротьбою за утворення незалежної держави. Проаналізовані заходи Міністерств сповідань та інших національних урядових структур по впровадженню в духовних навчальних закладах вивчення української мови, літератури, вітчизняної історії і географії, “українізації” церковного діловодства, листування, богослужіння, організації курсів для вивчення цієї мови, виданню україномовних богослужбових книг тощо.

Наведені приклади неоднозначного і навіть ворожого ставлення до цих заходів окремих кіл громадськості, православного кліру і мирян, осередків чорносотенного “Союзу руського народу”, Партії народної свободи, Союзу хліборобів Харківщини. Проаналізовані рішення другої і третьої сесій Всеукраїнського церковного Собору (червень, жовтень 1918 р.) стосовно “українізації” церковного життя, про збереження за церковнослов’янською мовою статусу богослужбової мови в православних храмах.

Розкриті обставини створення і діяльність богословського факультету в Кам’янець-Подільському університеті, намагання організації вищих богословських курсів у Сімферополі влітку 1920 р.

У п’ятому підрозділі “Репресії проти духовенства, обмеження його політичних і економічних прав” на основі різноманітних джерел доводиться, що за політичними мотивами представники різних прошарків православного духовенства зазнавали переслідувань з боку усіх урядів, якщо не погоджувались з офіційною державною церковною політикою. В радянські часи репресії проти УПЦ набули тотального характеру. По суті була організована і послідовно здійснювалась робота з розколу і ліквідації церковних владних структур, створення нових, підконтрольних органам світської влади, переслідувань, дискредитації і фізичного знищення впливових церковних ієрархів. Духovenство, оголошене контрреволюційним “елементом”, було позбавлено політичних і економічних прав, зазнавало постійного морально-психологічного тиску з боку органів світської влади та антиклерикально налаштованих прошарків суспільства.

Простежений і проаналізований процес створення мережі таємних співробітників радянських судово-репресивних органів у церковно-релігійних течіях, в тому числі серед представників вищих церковних владних структур. Наведені конкретні дані про суми грошей, що виплачувались їм за “послуги” органами ДПУ. Робиться висновок про те, що в державно-церковних взаєминах тих років виявилися характерні риси самої радянської політичної системи – масове насильство, повна неповага до людської особистості і підміна загальнолюдських цінностей класовими.

П'ятий розділ “Радянські органи антирелігійної пропаганди” складається з шести підрозділів. У *першому підрозділі* “Створення мережі органів антирелігійної пропаганди” узагальнені зібрані матеріали про створення цих органів, розкриті мета, основні напрями, тактика і форми діяльності активістів-“антирелігійників”, досліджується становище українського православ'я наприкінці 20-х рр. Проаналізовані декрети і постанови радянської влади щодо скасування національно-релігійних обмежень, рівноправ'я громадян незалежно від віросповідання, відмови держави від втручання в релігійні справи. Доведено, що розмежування функцій церкви і держави було формальним, що політика у сфері державно-церковних взаємин будувалися на основі уявлень про те, що в соціалістичному суспільстві релігії і церкви як соціальної інституції взагалі не повинно бути.

Відзначено, що усна агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на критику православної ідеології і заміну її ідеологією комуністичною, супроводжувалась низкою репресивних заходів проти духовенства і найбільш активної частини мирян, доповнювала адміністративний і економічний тиск на православну церкву.

У *другому підрозділі* “Тактика і форми діяльності пропагандистів” доводиться, що антирелігійна пропаганда була спрямована не лише на розповсюдження політичних, наукових, філософських та інших знань, що сприяли формуванню матеріалістичного світогляду людей, а й на створення ворогуючих церковно-релігійних течій, розкол людей не лише за класовою, а й за релігійною ознакою.

Розкриті основні форми і особливості агітаційно-пропагандистської роботи серед селянства, робітників, молоді, прихильників різних православних течій. Підкреслюється гостра антирелігійна спрямованість програм окремих гуртків пропагандистів, позитивно оцінюється діяльність науково-просвітницьких гуртків, які розповсюджували серед робітників і селян природознавчі, агрохімічні, гуманітарні та інші знання. Як свідчать зібрані матеріали, до впровадження цієї широкомасштабної роботи залучалися не лише спеціально створені партійні органи, а й державні та громадські установи і організації. Робиться висновок про те, що з усіх складових проголошеної радянською владою свободи совісті, на практиці дозволялася і всіляко підтримувалася лише свобода антирелігійної пропаганди. Вона мала досить чітко спланований і теоретично обґрунтований характер, містила комплекс заходів, спрямованих на формування в суспільстві антицерковних і антиклерикальних настроїв, впровадження і зміцнення комуністичної ідеології.

У *третьому підрозділі* “Союз безвірників України” проаналізовані передумови створення цієї організації і звертається увага на неоднозначне ставлення до його функцій з боку партійних органів. Спочатку останні розглядали антирелігійну пропаганду як складову культурно-просвітницької роботи, яка повинна була здійснюватись під керівництвом партійних органів. Але за ініціативою загальносоюзних органів був створений “Союз безвірників України” як

структурна складова “Союзу войовничих безвірників” СРСР, в діяльності яких поступово почали широко застосовуватись адміністративні методи антирелігійної роботи. Проведене дослідження свідчить, що діяльність осередків “Союзу безвірників України” сприяла розповсюдженню природознавчих та інших наукових знань в суспільстві, а з іншого – посиленню адміністративного тиску на релігійні громади, поширенню в республіці публічних антицерковних і антиклерикальних акцій. Вони поступово набрали відверто варварського характеру, супроводжувались погромами храмів, пограбуванням і знищенням церковного майна.

В четвертому підрозділі “Витіснення церковно-релігійної і впровадження радянської святковості та обрядовості” доводиться, що діяльність партійних і радянських органів і громадських організацій у цьому напрямку була одним з важливих форм боротьби проти православної церкви, обмеження її впливу на суспільство. Діяльність ця базувалась на декреті РНК УСРР “Про знесення з площ і вулиць пам’ятників, споруджених на честь царів і їх слуг” (травень 1919 р.), “Про кладовища і похорони” (червень 1919 р.), інструкції НКЮ УСРР “Про порядок проведення в життя декрету “Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви” й ін., торкалась різних сфер суспільно-політичного й приватного життя людей, впливала на формування їх світогляду, ціннісних орієнтацій та побут, супроводжувалась багатьма антицерковними і антиклерикальними акціями, які принижували віруючих та ображали їх релігійні почуття.

Проаналізовані заходи державних владних структур по вилученню релігійної символіки з державних установ і закладів (ікон, лампад, зображень православних святих тощо), подоланню релігійної обрядовості, в тому числі серед членів більшовицьких осередків, зняття пам’ятників дореволюційних часів, перейменуванню вулиць, сіл і міст, які мали в своїх назвах релігійний наліт, внаслідок чого з карти України щезли сотні історичних топонімів. На дискредитацію церкви була спрямована і кампанія з викриття “мощів” православних святих, що розгорнулася на початку 20-х рр.

Досліджена діяльність радянських органів по вилученню метричних книг з відання церковних установ, створенню органів ЗАГС, впровадженню радянських свят і обрядів, що супроводжувалось масовими антирелігійними кампаніями і відкритими сутичками між радянськими активістами і віруючими. Звертається увага на те, що подібні заходи часто не послаблювали, а посилювали релігійність населення та антирадянські настрої в суспільстві.

У п’ятому підрозділі “Видання антирелігійної літератури” проаналізовані публікації вітчизняних і зарубіжних авторів, які використовувались для здійснення антирелігійної пропаганди. Видавались вони українською, російською, німецькою, єврейською та іншими мовами за підтримкою Секретаріату, Політбюро, Оргбюро, Агітаційно-пропагандистського відділу (Агітпропу) ЦК КП(б)У, місцевих партійних органів, редакцій видавництв, працівників відділів культів виконкомів Рад тощо.

Науковий аналіз відповідних джерел свідчить, що наукова, науково-популярна та методична література призначалась керівникам й слухачам антирелігійних гуртків, пропагандистам та для масового читача. В дисертації показано, що антирелігійні публікації українських і зарубіжних авторів об'єктивно сприяли розповсюдженню науково-популярних знань, але використовувались насамперед для підготовки пропагандистів-“антирелігійників”, дискредитації релігії, церкви і духовенства.

В шостому підрозділі “Українське православ'я наприкінці 20-х років” міститься загальна характеристика становища українських православних церков наприкінці 20-х рр. На основі зібраних матеріалів показано, що санкції, застосовані органами радянської влади, завдали великої шкоди українському православ'ю, помітно підірвали його економічні підвалини. Кошти до церковних кас надходили за виконання духовенством різних треб, від продажу свічок і просфор, тарілкового збору в храмах тощо, залишались досить значними і стабільними, в багатьох місцях поступово зростали, але витрати релігійних громад майже повністю поглинали їх прибутки.

Звертається увага на те, що незважаючи на гоніння, чисельність православного духовенства зростала, особливо єпископів і священників, одночасно зменшувалась кількість “нижчих культових посад” – дияконів і псаломщиків.

У виданнях радянських часів відсутні статистичні дані, за якими можна було проаналізувати динаміку зростання або зменшення рівня релігійності населення УСРР. На підставі опублікованих і архівних джерел робиться висновок про те, що найбільшим впливом користувалася патріарша (“тихонівська”) церква (4194 громади), на другому місці – Синодальна (“обновленська”) – 1924 громади, на третьому – УАПЦ (846 громад), на четвертому – Соборно-Єпископська церква (356 громад), на п'ятому – Діяльно-Христова церква, якій у 1925 р. належала 51 громада і яка у 1927 р. повернулася до складу УАПЦ.

Зроблений висновок про те, що чисельність та вплив православних церковно-релігійних течій в різних регіонах УСРР протягом 20-х рр. були неоднаковими, однак в цілому вони охоплювали значні прошарки міського і сільського населення. Штучно розколоти на ворогуючі церковні течії, гнані органами радянської влади, позбавлені можливості в повному обсязі виконувати релігійні обряди, православний клір і миряни на початку 30-х рр. знов опинилися у складі РПЦ. Більшовикам не вдалося у ті роки досягти своєї мети – ліквідувати православну церкву, а лише підпорядкувати її державі.

У висновках зроблені узагальнення і підведені основні підсумки дослідження, а саме:

1. Уряди Центральної Ради, Української Держави П.Скоропадського, Директорія УНР та адміністрація Добровольчої армії вважали обов'язковим існування православної церкви в Україні, тоді як радянська влада ставила на меті повне її знищення як соціальної інституції.

2. Соціалістичні уряди УНР та УСРР відокремили УПЦ від держави, уряд Української Держави вимагав від неї лише політичної лояльності, Директорія надала автокефалію, але намагалася підпорядкувати її державі. Наміри Директорії залишилися нездійсненими, але у повному обсязі були реалізовані в радянські часи.

3. “Обновленський” рух в РПЦ виник в дореволюційні часи і був викликаний необхідністю реформування церковного життя та державно-церковних взаємин у країні. Першою “обновленською” течією в українському православ’ї став рух за автокефалію УПЦ, який у 1917-1919 рр. був спрямований на підтримку національних урядів. За своїм характером діяльність “автокефалістів” була не стільки церковно-релігійною, скільки політичною, спрямованою проти прибічників патріаршої РПЦ та прорадянських “обновленських” церковно-релігійних течій. Виникнення “автокефального” руху стало першим кроком до розколу українського православ’я, який розмежував духовенство і мирян на окремі ворогуючі групи.

4. Розкол українського православ’я на початку 20-х рр. значно поглибився в результаті провокаційної діяльності радянських судово-адміністративних органів. Вона призвела до розколу суспільства не лише за класовою, а й за конфесійно-релігійною ознакою, перетворила українське православ’я в конгломерат непримиренних, ворогуючих між собою церковно-релігійних течій, а саме: УАПЦ, яка визнала радянську владу і деякий час використовувалася більшовиками як знаряддя боротьби проти прибічників патріаршої церкви в Україні, а у 1922-1930 рр. – проти інших українських “обновленських” церковних течій; “Діяльно-Христова Церква”, яка виникла в результаті спровокованого органами ДПУ УСРР розколу УАПЦ і за допомогою якої планувалося захопити ВПЦР УАПЦ та поставити її діяльність під контроль органів радянської влади; Синодальна (“обновленська”) автокефальна УПЦ, яка була створена за участю органів ДПУ і повинна була “підмінити” УАПЦ; Соборно-Єпископська (“обновленська”) церква, організована в червні 1925 р. в Лубнах з метою розколу українських прихильників патріаршої РПЦ та для боротьби проти УАПЦ.

Штучно загострюючи суперечності між церковно-релігійними течіями, навмисно розпалюючи між ними ворожнечу і ненависть, застосовуючи при цьому провокації, погрози, арешти і навіть фізичне знищення їх представників, більшовики послабили позиції й обмежили вплив усіх церковно-релігійних течій, підірвали їх авторитет в очах громадськості.

Не зумівши остаточно зламати опір “тихонівців” та “липківців”, більшовики ініціювали об’єднання “обновленських” церковно-релігійних течій в “обновленську” РПЦ, а у 1930 р. ліквідували УАПЦ. Їм вдалося позбутися патріаршої РПЦ, непокірної неканонічної УАПЦ та створити псевдотихонівську “обновленську” РПЦ на чолі з митрополитом Сергієм (Страгородським), церкву державну (не юридично, а фактично), яка визнала і освятила радянську владу, а незабаром поглинула усі українські православні громади.

5. Українське православне духовенство та миряни у 1917-1930-х рр. поділялися на три групи:

а) прихильників патріаршої РПЦ, які лояльно відносились до Тимчасового уряду Росії та адміністрації Добровольчої армії, насторожено – до національних урядів України, вороже – до комуністичного режиму і представників “обновленських” церковних течій 1917-1930-х рр. Українські “тихонівці” визнавали необхідність модернізації церковного життя, але лише на канонічних засадах, з дотриманням рішень Помісного Собору РПЦ 1917-1918 рр. та Всеукраїнського церковного Собору 1918 р.; б) духовенство та миряни Синодальної автокефальної (обновленської) та Соборно-Єпископської церков, створених за допомогою органів радянської влади для подальшого розколу РПЦ, а також духовенство “Діяльно-Христової Церкви” – для розколу УАПЦ. Вони брали участь в боротьбі проти “тихонівців” та “автокефалістів”, а останні – проти інших православно-релігійних течій, порушуючи церковні канони; в) прихильники УАПЦ, які через автокефалію планували демократизувати церковне життя, досягти гармонізації взаємин з державними структурами 1917-1920-х рр., а у 20-х роках – з органами радянської влади. Переважною частиною православних вірних вони сприймалися як розкольники, “самосвяти” та порушники церковних канонів. Їх програма з модернізації УПЦ багато в чому збігалася з програмами інших “обновленських” церков, але відрізнялася чітко визначеною національно-патріотичною спрямованістю, а діяльність – чисельними порушеннями церковних канонів та силовими методами підпорядкування православних парафій. За радянських часів УАПЦ завершила своє організаційне оформлення, визнала нову владу, але залишилась не визнаною ні владою, ні іншими православними церквами.

б. Основними напрямками та формами діяльності православного духовенства у 1917-1920-х років були: а) заходи по демократизації та поживленню церковного життя: (створення єпархіальних і парафіяльних рад і союзів, проведення з’їздів благочинних, соборів, зборів; організація проповідницьких гуртків; духовно-просвітницькі читання з вітчизняної історії, догматичного та морального богослов’я; бесіди з прихожанами; святкування церковно-релігійних та державних свят; виконання обрядів хрещення, вінчання і поховання; урочисті богослужіння, благодарственні молебні й інші обряди на честь певних урядів, оголошення в храмах їх Універсалів, грамот, звернень тощо). За радянських часів серед храмових заходів найбільш розповсюдженими були: богослужіння та проповіді; обряди хрещення, вінчання та поховання (після їх реєстрації в органах ЗАГС); концерти духовної музики та церковних хорів; святкування церковно-релігійних і окремих радянських свят; створення курсів перепідготовки священнослужителів, гуртків “сестричок” та “ревнителів” церкви Христової; інспірування “чудес” (“оновлення” церковних ікон, куполів та хрестів на культових спорудах); б) позахрамові публічні заходи: (освячення приміщень державних установ та навчальних закладів; хресні ходи; панахиди по загиблих українських та білогвардійських вояках; служіння військовими священиками). За радянських часів

розповсюдженими були хресні ходи для освячення річок, колодязів та ланів; встановлення хрестів біля колодязів та на перехресті доріг; створення груп “роз’їзних” проповідників для виступів з богословськими лекціями перед парафіяльними священнослужителями та проповідями перед прихожанами; видання релігійної літератури.

7. “Українізація” православних єпархій передбачала переведення на українську мову діловодства, богослужбових книг та богослужіння, листування, запровадження українознавчих предметів у духовних навчальних закладах. Робота у цьому напрямку підтримувалася національними урядами, формально не заборонялася, але обмежувалась адміністрацією Добровольчої армії, не викликала помітної протидії з боку органів радянської влади, поки збігалася з їх політикою “українізації”. Значні кола православного кліру та мирян негативно поставилися до “українізації” УПЦ, звинувачуючи “автокефалістів” у порушенні церковних канонів, а національні уряди – у втручанні в церковні справи.

8. Уряди УЦР та Директорії планували націоналізувати церковно-монастирську власність, уряд Гетьманату та Адміністрація Добровольчої армії не встигли остаточно визначитися з цього питання, тоді як органи радянської влади зруйнували економічні підвалини УПЦ шляхом націоналізації церковно-монастирської власності, штучного завищення орендної плати за користування культовими спорудами, розмірів податків на священнослужителів тощо. Ці заходи були спрямовані не лише на відокремлення церкви від держави, а й на позбавлення віруючих умов для задоволення релігійних потреб, що суперечило теоретичним та політичним настановам більшовицької партії.

9. Основними засобами тиску на представників православного духовенства з боку українських урядів 1917-1920 рр. були заборона в священнослужінні, арешти і висилка за політичну нелояльність, за невизнання зверхності світської влади над церковною, відхилення від участі в державних політичних акціях тощо.

За радянських часів основними методами боротьби проти православної церкви були: обмеження або позбавлення духовенства політичних і економічних прав (участі у виборах органів радянської влади, кооперативних утворень та трудових артілей; права працювати в органах юстиції, управління, закладах народної освіти); жорсткий фінансовий тиск (численні податки, примусовий продаж облігацій державної позики та ін.), шантаж, арешти, висилка, ув’язнення у концтаборах і в’язницях, фізичне знищення.

10. Антирелігійна пропаганда була спрямована, з одного боку, на критику головних складових православної релігії – її ідеології, догматики, культу та організації, на формування і закріплення суспільної думки проти православної церкви і духовенства, а з іншого боку – на пропаганду атеїзму, заміну релігійних ціннісних орієнтацій комуністичними ідеалами та пов’язаними з ними нормами соціальної поведінки.

Основними напрямками і формами антирелігійної пропаганди були: а) витиснення церковно-релігійної й впровадження радянської святковості та обрядовості (вилучення ікон, меморіальних дошок, написів і картин релігійного змісту в державних установах, навчальних закладах, приватних будинках; заборона святкування релігійних свят, витиснення релігійних обрядів хрещення, вінчання молодят радянськими обрядами тощо; б) видання та розповсюдження друкованих засобів антирелігійної пропаганди (наукової, науково-популярної, художньої літератури й періодичних видань відповідного змісту); в) запровадження цензури на видання релігійної літератури, заборона її ввозу з-за кордону; г) усна пропаганда (доповіді, лекції, групові й індивідуальні бесіди і співбесіди; антирелігійні диспути, колективні читання журнальних і газетних статей, театральні та клубні спектаклі відповідного спрямування); д) масові антирелігійні кампанії (святкування “комсомольського Різдва”, антивеликоднєві молодіжні карнавали, публічні “суди” над Ісусом Христом); е) наочна, топонімічна й монументальна пропаганда (видання масовими тиражами плакатів і листівок, організація пересувних виставок та музеїв історії релігії (атеїзму) з різноманітними антирелігійними експонатами; перейменування міст, сіл, вулиць тощо з назвами релігійного змісту; знищення церковно-релігійних монументальних та архітектурних споруд з релігійною символікою та встановлення пам’ятників з радянською символікою; ж) атеїстичне виховання учнівської молоді (закриття культових приміщень в освітніх закладах, заборона релігійних обрядів та викладання релігії, знищення релігійної символіки); з) дискредитація духовенства та культу “святих” православної церкви (звинувачення у фальсифікації “мошів”, організації “чудес”, залучення органами ДПУ-НКВС УСРР окремих священнослужителів до співробітництва, використання їх як агентів і провокаторів).

Враховуючи досвід державно-церковних взаємовідносин в Україні у 1917-1930-х рр. та їх стан на сучасному етапі, в дисертації запропоновані рекомендації, які можуть сприяти їх гармонізації:

1. Вдосконалення законодавства щодо державно-церковних взаємовідносин необхідно починати не з поновлення статей “Закону про свободу совісті та релігійні організації” від 23 квітня 1991 р., а з прийняття концепції цих відносин, яка повинна містити їх принципові засади, узгоджені з представниками усіх релігійних конфесій. Ініціаторами її розробки могли б виступити Інститут законодавства при Верховній Раді України, Всеукраїнська Рада церков, фахівці Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН, Комітет Верховної Ради у справах культури і духовності та інші зацікавлені установи.

2. У відповідних законодавчих актах необхідно чітко визначити положення, які гарантують свободу релігійної та атеїстичної пропаганди як особистої справи громадян. Вони повинні здійснюватись вільно, на громадських засадах, виключати будь-який тиск з боку вітчизняних

державних і церковних владних структур, не фінансуватись закордонними державними та політичними структурами.

3. Пропонуємо створити незалежний від державних і церковних владних структур орган (наприклад, Незалежну комісію України у справах релігій), який розглядав би усі питання, пов'язані з їх взаєминами, здійснював контроль за виконанням Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”.

4. За ініціативою Міністерства охорони здоров'я, Міністерства оборони, Міністерства внутрішніх справ України до чинного законодавства можна було б внести відповідні зміни, що спонукатимуть церковно-релігійні громади до більш ефективної благодійної діяльності у лікувально-оздоровчих установах, в'язницях, до створення будинків для безпритульних дітей і жебраків.

5. Було б доцільним перетворити Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України у Відділення релігієзнавства та історії атеїзму, надавши йому можливість видавати збірник наукових праць “Історія релігії та атеїзму в Україні”. Не лише в наукових колах, але і в сучасному українському суспільстві історія атеїзму викликає не менший інтерес, ніж історія релігій.

6. Міністерству освіти та науки України, вищим органам церковної влади пропонуємо розглянути питання про підготовку в державних вищих навчальних закладах православних журналістів, а на юридичних факультетах – церковних юристів, здатних кваліфіковано представляти і захищати інтереси релігійних громад та духовенства.

7. Перспективними темами досліджень з історії державно-церковних взаємин в Україні вважаємо такі: релігійний чинник в українських національно-визвольних змаганнях (різні періоди); проблема державно-церковних взаємовідносин в Україні на шпальтах світських та церковно-релігійних періодичних видань; історія атеїзму в Україні; сектантство в Україні; правові аспекти державно-церковних взаємин в Україні; радянські судово-адміністративні органи та українське православ'я.

Основні результати дисертації оприлюднені в публікаціях автора:

1. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с. (14,5 д.а.).

2. Обществоведение и религиозная идеология: от конфронтации к конструктивному диалогу // Вестник Харьковского политехнического института. – 1992. – № 6. Некоторые вопросы отечественной истории. – С. 105-109 (0,3 д.а.).

3. Голод 1921-1922 рр. і кампанія по вилученню церковних коштовностей в Україні // Вісник Харківського політехнічного інституту. – 1993. – № 18. Деякі питання історії Української держави. – С. 39-46 (0,4 д.а.).

4. Кампанія по закриттю церков та інших культових споруд в Україні в 20-30-ті роки // Вісник Харківського політехнічного університету. – 1999. – Вип. 20. Актуальні питання історії України. – С. 62-72 (0,5 д.а.).

5. “Українізація” Харківської єпархії в добу Гетьманату П.Скоропадського // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2001. – № 504. – Вип. 4. Історія України. – С. 155-159 (0,3 д.а.).

6. Питання про релігійне виховання учнів в освітніх закладах України у 1917-1918 рр. // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 7. – С. 154-158 (співавтор Крикун О.В., особистий внесок дисертанта 0,2 д.а.).

7. Деякі напрямки і форми діяльності православного духовенства за часів УЦР і Гетьманату П.Скоропадського // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: ОВС, 2001. – Вип. 8. – С. 145-150 (співавтор Крикун В.Г., особистий внесок дисертанта 0,3 д.а.).

8. Репресії проти православного духовенства в роки громадянської війни (на матеріалах України і Росії) // Сборник научных трудов преподавателей и аспирантов (Белгородского государственного университета). – Белгород: Канделла, 2002. – Вип. 8. – С. 73-81 (0,4 д.а.).

9. Відношення до церковно-монастирської власності органів влади і політичних партій в 1917-1930 гг. (на матеріалах України і Росії) // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – Белгород: Канделла, 2002. – Вип. 1. – С. 205-217 (0,8 д.а.).

10. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в Україні в 1917-1930 рр. // Вісник Харківської державної академії культури: Збірник наукових праць. Вип. 11. – Х.: ХДАК, 2003. – С. 57-62 (0,4 д.а.).

11. Парафіяльне життя в Харківській єпархії за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Грані. – 2003. – № 2. – С. 24-27 (0,3 д.а.).

12. Ставлення духовенства Харківської єпархії до руху за автокефалію УПЦ за часів Української Центральної Ради і Гетьманату // Вісник Київського славистичного університету. – К.: КСУ, 2003. – № 14. – С. 175-180 (0,4 д.а.).

13. Передісторія та сутність питання про видання україномовних богослужбових книг в Україні в 1917-1919 рр. // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. – 2003. – № 603. – Вип. 6. Історія України. – С. 84-89 (0,5 д.а.).

14. Антиклерикальні видання радянських дослідників 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд // Грані. – 2003. – № 3. – С. 58-61 (0,3 д.а.).

15. Проблема “самодержавство і Православна церква” в радянській історіографії 20-х - початку 30-х рр. ХХ ст. // Грані. – 2003. – № 5. – С. 64-66 (0,2 д.а.).

16. Державна і церковно-релігійна святковість та обрядовість в антирелігійних виданнях радянських авторів 20-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд // Грані. – 2003. – № 6. – С. 25-28 (0,3 д.а.).

17. Богословські факультети в університетах Росії і України: передісторія і сутність питання // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: Майдан, 2003. – Вип. 13. – С. 164-169 (0,4 д.а.).

18. Історія Православної церкви і державно-церковних взаємин в публікаціях українських дослідників (кінець 80-х рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.): методологічні та історіографічні аспекти проблеми // Збірник наукових праць (Харк. держ. педагогічного університету ім. Г.С.Сковороди). Серія “Історія та географія”. – Х.: Майдан, 2003. – Вип. 14-15. – С. 175-187 (0,5 д.а.).

19. “Обновленський” рух кінця ХІХ століття – 20-х рр. ХХ століття в Російській та Українській православних церквах: історіографічний огляд // Історична пам’ять. – Полтава: АСМІ, 2004. – № 1. – С. 135-143 (0,5 д.а.).

20. Науково-атеїстичні публікації радянських дослідників 50-80-х років ХХ століття: історіографічний огляд // Грані. – 2004. – № 3. – С. 59-63 (0,4 д.а.).

21. Історико-правові аспекти державно-церковних відносин в Україні у 1917-1920 рр. // Грані. – 2005. – № 2. – С. 15-19 (0,4 д.а.).

АНОТАЦІЯ

Силантьєв В.І. Влада і православна церква в Україні (1917-1930 рр.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Харків, 2005.

Дисертація присвячена державно-церковним відносинам в Україні у 1917- 1930 рр. В ній представлена найбільш повна історіографія проблеми, визначені чинники, що впливали на процес її формування, введені в науковий обіг нові, переважно архівні джерела.

Проаналізовані причини розколу православної церкви, загальні риси і особливості різних церковно-релігійних течій, розвиток взаємовідносин державних і церковних владних структур.

Зроблений аналіз програмних настанов політичних партій стосовно церковно-монастирської власності, ставлення до неї українських національних урядів 1917-1920 рр., діяльність органів радянської влади, спрямована на руйнування економічних підвалин православної церкви.

Висвітлюється церковне життя, діяльність релігійних громад і парафіяльного духовенства, процес формування правової основи державно-церковних відносин в УСРР, обмеження політичних і економічних прав духовенства.

Розкритий процес утворення і функціонування радянських органів антирелігійної пропаганди, основні напрями і форми їх діяльності, визначена їх роль у тотальному наступі більшовицької партії на православну церкву, природа якої на початок 30-х рр. зазнала значних деформацій.

Сформульовані рекомендації щодо вдосконалення, подальшої гармонізації державно-церковних відносин в Україні, визначені перспективні напрямки подальшої наукової розробки проблеми.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, влада, держава, духовенство, партія, право, розкол, власність, церква, еволюція.

ANNOTATION

Sylantyev V.I. Government and Orthodox Church in Ukraine (1917-1930). Manuscript.

Dissertation for degree of Ph.D. (History), Specialty 07.00.01 - History of Ukraine. - V.N.Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2005.

The dissertation is devoted to Government-Church relations in Ukraine in 1917-1930. It presents the most complete historiography of the problem, defines the factors affecting the process of its formation, introduces new, mostly archival, sources into scientific circulation.

The reasons of Orthodox Church dissent are analyzed as well as common features and distinctions of various church divisions, evolution of relations between government and church management structures.

An analysis is performed of program principles of political parties as regards the property of Church and monasteries, attitude of Ukrainian national cabinets in 1917-1920 to this property, activities of Soviet power in extinction of economic basis of Orthodox Church.

Church internal life is described, activities of congregations and parochial clergy, process of formation of legal basis for Government-Church relations in Ukrainian Socialist Soviet Republic, limitation of political and economic rights of clergy.

A process is presented of creation and functioning of Soviet anti-religion propaganda authorities, basic lines and forms of their operation, their role in total offensive of Bolshevik Party against Orthodox Church whose nature was substantially deformed in early 1930s.

Recommendations are submitted as regards improvement and further harmonization of

Government-Church relations in Ukraine, prospective trends of scientific development of the problem finalized.

Keywords: anti-religion propaganda, government, state, clergy, party, law, dissent, property, church, evolution.

АННОТАЦИЯ

Силантьев В.И. Власть и православная церковь в Украине (1917-1930 гг.). –

Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – История Украины. – Харьковский национальный университет имени В.Н.Каразина, Харьков, 2005.

В диссертации представлена наиболее полная историография проблемы, дана ее периодизация, определены факторы, которые влияли на процесс ее формирования. Введены в научный оборот многочисленные новые источники, преимущественно архивные.

Проанализирован процесс образования, функционирования и эволюция разных моделей государственно-церковных отношений в Украине в 1917-1930 гг. – в период Украинской Центральной Рады, Гетманата П.Скоропадского, Директории, администрации Добровольческой армии и органов советской власти.

Выявлены причины раскола православной церкви, образования в России “обновленческих” “Живой церкви”, “Союза церковного возрождения” и “Союза древнеапостольской церкви” а в Украине – Украинской автокефальной, Дияльно-Христовой, Синодальной автокефальной и Соборно-Епископской православных церквей. Раскрыты их общие черты и особенности, отношения с органами государственной власти, процесс их трансформации и политической переориентации. УАПЦ была первой в Украине “обновленческой” церковью, отличавшейся от других общереформистских церквей четко выраженной национально-патриотической направленностью.

Раскол украинского православ'я на отдельные церковно-религиозные течения в начале 20-х гг. XX столетия углубился в результате провокационной деятельности органов советской власти, приведшей к расколу общества не только по классовому, но и конфессионально-религиозному признаку.

Рассмотрены программные установки общероссийских и украинских политических партий относительно церковно-монастырской собственности, отношение к ней национальных

правительств Украины 1917-1920-х годов, администрации Добровольческой армии и органов советской власти. Центральная Рада и Директория УНР планировали национализацию церковно-монастырской собственности, правительство Украинской Державы и администрация Добровольческой армии не успели окончательно определиться по этому вопросу. Советское правительство Украины отделило церковь от государства, лишило ее собственности, имущества и источников финансирования.

Основными методами разрушения экономических основ существования украинского православия были: национализация церковно-монастырских земель, конфискация церковного имущества, искусственное завышение арендной платы за пользование культовыми зданиями и размеров страховых платежей за них, налогов на священнослужителей, запрет церковным структурам заниматься экономической деятельностью и т.д.

Освещается внутрицерковная жизнь, деятельность религиозных общин и приходского духовенства, процесс формирования правовой основы государственно-церковных отношений в УССР, ограничения политических и экономических прав духовенства.

Раскрыт процесс создания и функционирования советских органов антирелигиозной пропаганды, основные направления и формы их деятельности, определена их роль в тотальном наступлении большевистской партии на православную церковь, природа которой к началу 30-х гг. претерпела значительные деформации.

Сформулированы рекомендации по гармонизации государственно-церковных отношений в современной Украине, определены перспективные направления дальнейшей научной разработки проблемы.

Ключевые слова: антирелигиозная пропаганда, власть, государство, духовенство, партия, право, раскол, собственность, церковь, эволюция.

